

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет педагогіки, психології, соціальної роботи та
мистецтв
Кафедра загальної та практичної психології

Освітня програма: Психологія. Практична психологія

Спеціальність: 053 Психологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня *магістр*

Життєві програми солдатів контрактної служби

Студента **Шамро Ігоря Васильовича**

Науковий керівник:

Ковтун Алла Юріївна

Доцент, кандидат психологічних наук

Рецензенти:

Тимошенко Олексій Анатолійович

Доцент, кандидат психологічних наук

Щотка Оксана Петрівна

Доцент, кандидат психологічних наук

Допущено до захисту: ____ ____ 2023 р.

Завідувач кафедри:

Проф. _____ **Папуча М.В.**

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретичні аспекти проблеми формування життєвого шляху та життєвих програм	
1.1. Поняття “життєвого шляху” в гуманістичній та екзистенційній психології.....	8
1.2. Життєва програма як інтегральний елемент життєтворчості.....	19
1.3. Особливості формування життєвої програми.....	26
1.4. Юність як вік створення власної життєвої програми.....	37
Розділ 2. Особливості формування життєвих програм військовослужбовців	
2.1. Військова діяльність як особливий вид діяльності.....	45
2.2. Умови формування життєвих програм військовослужбовців.....	56
Розділ 3. Емпіричне дослідження психологічних особливостей формування життєвих програм солдатів контрактної служби	
3.1. Обґрунтування методик дослідження.....	60
3.2. Аналіз отриманих емпіричних результатів дослідження.....	63
Висновки.....	70
Список використаних джерел.....	72
Додатки.....	74

Анотація

В магістерській роботі здійснено теоретичний та методологічний аналіз наукової літератури, як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, щодо зарекомендованої теми дослідження «Життєві програми солдатів контрактної служби». Охарактеризовано військову діяльності, як особливий вид діяльності, проведено експериментальне дослідження. На основі теоретичних та емпіричних даних зроблено висновки. В кінцевому результаті досягнута мета, яка полягає у виявленні особливостей формування життєвих програм військовослужбовців контрактної служби, цим самим підтверджена гіпотеза про те, що солдати контрактної служби мають вищі показники сімоактуалізації; їх життєві програми спрямовані переважно на самореалізацію військовій професійній діяльності, на відміну від солдат строкової служби, рівень самоактуалізації яких нижчий, а життєві програми спрямовані на більш різноманітні сфери життєдіяльності, головною ознакою яких є відповідність власним цінностям та переконанням.

Ключові слова: Життєві програми, життєвий шлях, військовослужбовці, юнацький вік, військова діяльність, військова професія.

Abstract

In the master's thesis, a theoretical and methodological analysis of the scientific literature, both domestic and foreign scientists, was carried out on the recommended research topic "Life programs of contract service soldiers". Military activity was characterized as a special type of activity, and an experimental study was conducted. Conclusions are made on the basis of theoretical and empirical data. In the final result, the goal was achieved, which consists in identifying the features of the formation of life programs of contract service soldiers, thereby confirming the hypothesis that contract service soldiers have higher indicators of family actualization; their life programs are aimed mainly at self-realization of military professional activities, in contrast to conscript soldiers, whose level of self-actualization is lower, and life programs are aimed at more diverse spheres of life, the main feature of which is conformity to one's own values and beliefs.

Key words: Life programs, life path, military personnel, youth, military activity, military profession.

Вступ

В умовах суспільних, соціальних і психологічних катаклізмів, негативних змін у навколишньому середовищі і психологічному житті виникає небезпека порушення цілісності особистості, втрати людської індивідуальності.

Тривожні сигнали, що отримує психологічна практика (незадоволення життєво важливих потреб, втрата чи зниження глибини почуттів, збільшення випадків розчарування життям або втрата сенсу життя), ставлять перед психологією завдання дослідження особистості, як суб'єкта власного життя, необхідності вивчення життєвих шляху, стратегій, життєвих програм особистості, процесу самореалізації. Основна екзистенційна проблема полягає в тому, що суспільство поглинає особистість і забирає в неї право на індивідуальність. Дана тенденція особливо помітна у сфері смисложиттєвих проблем. Моральна відповідальність особистості замінюється державними уявленнями. Ціль і смисл життя лежить вже не в її індивідуальному розвитку, а з нав'язаних людині державних уявлень. Особистість все більше позбавляється можливості приймати рішення і розпоряджатися власним життям. Замість цього вона розглядається як суспільна одиниця.

Різні люди в різній мірі є суб'єктами життя, оскільки вони в різній мірі прагнуть і можуть організувати своє життя, як ціле, поєднати окремі плани, пілі, виділити головний напрям. Здатність людини організувати свій життєвий шлях як ціле підвладне її цілям, цінностям, є вищим рівнем і важливою якістю суб'єкта життя. Вона одночасно дозволяє людині стати відносно незалежною, вільною по відношенню до зовнішніх вимог, тиску. Але де лише ідеал, реально у різних людей виявляється різна міра цілісності життєвого шляху, різний ступінь відповідності дій особистості її цінностям і намірам.

Саме юність є тим віком, коли формується авторський підхід до життя, будуються плани, цілі на майбутнє. Людина починає прогнозувати власне майбутнє. Для юності характерні три основні варіанти життєвого шляху: навчання у вузі, пошук роботи, і для юнаків - служба в армії. Саме служба в армії стає важливим поворотним моментом в житті більшості юнаків.

Політика нашої держави має на меті здійснити перехід від строкової військової служби до служби за контрактом. Чи буде це ефективним, як для держави так і для кожного солдата, який йде до армії? Що буде спонукати юнаків обирати військовий вид діяльності? Чи буде це вибір людини, яка хоче стати військовим чи будуть переслідуватися лише меркантильні цілі? Згідно досліджень А.К.Дегтярева і Е.Ю.Литвиненко, більшість військовослужбовців за контрактом мотивують свій вибір діяльності лише перспективами покращення свого матеріального становища і лише незначна частина вбачає в ній виконання свого громадянського обов'язку. Значна частина юнаків, які пішли до армії виражають занепокоєння низькими можливостями реалізації життєвих стратегій, перешкодами на шляху професійного зростання у зв'язку із зовнішніми проблемами. До того ж вік коли юнаки йдуть до армії характеризується початком визначення і реалізації свого індивідуального способу життя. Важливо з'ясувати чи є військова діяльність тією сутнісною діяльністю в якій військовослужбовці за контрактом можуть самореалізуватися, чи вони вбачають свою самореалізацію і в позаслужбових сферах діяльності? Для більш детального вивчення вище зазначених питань, ми обрали наступну тему нашої дипломної роботи “Життєві програми військовослужбовців контрактної служби”.

У нашій роботі ми прагнемо звернутися до аналізу наступних категорій: життєвий шлях, життєва стратегія, життєва лінія, але найголовніше поняття, яке ми хочемо розглянути - це життєва програма. Останнє поняття є малодослідженим. Аналіз показав, що сучасний стан проблеми характеризується відсутністю єдиної теорії, відсутністю критеріїв оцінки життєвих програм, великою кількістю окремих підходів, але розгляд даного поняття є поверховим, немає чіткого розмежування поняття життєвої стратегії, життєвої позиції, життєвої Лінії, життєвого плану та життєвої програми, відсутні конкретні методики дослідження.

Дослідженнями проблеми життєвого шляху, в контексті якої розглядається поняття життєвої програми займалися Ш.Бюлер, К.О.

Абульханова-Славська, Т.М. Березіна, В.М. Дружинін, О.І. Коржова, Д.О. Леонтьєв, Л.І. Сохань, Т.М. Титаренко, Б.І. Цуканов, В.Н.Романець. Наприклад, Л.І.Сохань розглядає життєвий шлях, як продукт реалізації програм, цінностей. А життєву програму, як цілісну структуру, яка охоплює основні життєві цілі та настанови, які мають відношення до професійного, громадянського самовизначення, культурного зростання, особистого життя. Життєва програма виступає однією з форм самопрогнозування. Людина має співвідносити свої життєві цілі зі своїми індивідуальними особливостями, щоб розкрити в собі нові пости та здібності.

Об'єкт дослідження: життєва програма, як сукупність стратегічних та віддалених цілей

Предмет дослідження: життєві програми військовослужбовців контрактної служби

Мета дослідження: виявити особливості формування життєвих програм військовослужбовців контрактної служби

Гіпотеза дослідження: солдати контрактної служби мають вищі показники сімоактуалізації; їх життєві програми спрямовані переважно на самореалізацію військовій професійній діяльності, на відміну від солдат строкової служби, рівень самоактуалізації яких нижчий, а життєві програми спрямовані на більш різноманітні сфери життєдіяльності, головною ознакою яких є відповідність власним цінностям та переконанням.

Для перевірки гіпотези та досягнення мети дослідження були поставлені наступні **завдання:**

- Проаналізувати погляди вітчизняних та зарубіжних психологів на проблему життєвого шляху, життєвих програм;
- Охарактеризувати військову діяльність, як особливого виду діяльності;
- Провести експериментальне дослідження;
- На основі теоретичних та емпіричних даних зробити висновки щодо проведеної роботи.

Методологічною та теоретичною основою кваліфікаційної роботи є теоретичні положення психології про життєвий шлях, життєві цілі, програми К. І.Бюлер, К.О. Абульханова-Славська, Т.М. Березіна, В.М. Дружинін, О.І. Кержова, Д.О. Леонтьєв, Л.І. Сохань, Т.М., Т.Титаренко), про особливості військової діяльності та військових (М.І.Дяченко, А.К. Дегтярева і Е.Ю.Литвиненко, Е.Афонін, О.Н.Марусенко).

Для вирішення поставлених завдань та перевірки гіпотези була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування комплексу методів та методик. Для теоретичного дослідження - аналіз, синтез, узагальнення, класифікація. Для проведення емпіричного дослідження САМОАЛ Е.Шострома, Тест смисложиттєвих орієнтації Д. А. Леонтьєва, авторська проєктивна методика Т.Титаренко, анкета.

Дослідницька робота виконувалася на базі Вінницької Військової частини з солдатам, які проходять строкову військову службу та службу за контрактом. Загальна кількість вибірки склала - 50 осіб.

Достовірність та надійність результатів дослідження забезпечувались методологічною та теоретичною обґрунтованістю гіпотези, відповідністю і агностичного інструментарію критеріям надійності та валідності.

Теоретичне значення та наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше описано особливості життєвих програм військовослужбовців - контрактної служби.

Результати роботи апробовані та впроваджені в XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні особливості переживання ситуації невизначеності», 16-17 березня 2023 року, м. Ніжин та Збірнику наукових праць студентів, магістрантів і аспірантів «Вісник» студентського наукового товариства, №29.

Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків. Основний : тест роботи викладено на 79 сторінках

Розділ 1 Теоретичні аспекти проблеми формування життєвого шляху та життєвих програм

1.1. Поняття “життєвого шляху” в гуманістичній та екзистенційній психології.

Життєвий шлях - це усвідомлений, пережитий, структурований час життя, Який постійно переосмислюється. Це динамічна модель власного онтогенезу, яка час від часу рефлектується та корегується. Часто вживають такі синоніми, термін “час життя” і “життєвий цикл”, однак зміст їхній різний. Термін “життєвий цикл” розуміють, як повторювані більш менш інваріантні аспекти розвитку. Ці цикли можуть бути біологічними(етапи народження, росту, дозрівання, старіння, смерті), соціальними(засвоєння, виконання, і на кінець втрата певних комплексів трудових, сімейних та інших соціальних ролей), або біосоціальними. Крім індивідуального життєвого циклу говорять і про цикли сімейного життя, професійної кар’єри. Поняття "життєвого циклу саме по собі є центральним для процесу і передбачає певну закритість, завершеність, а послідовність стадій чітко детермінована. Поряд з тим найважливіші етапи людського розвитку незрозумілі без врахування власних зусиль особистості і її оточенням і соціальними інституціями, яка не може бути описана в циклічних термінах. На відміну від життєвого циклу життєвий шлях характеризується багатомірністю, передбачає наявність багатьох автономних тенденцій, ліній і можливостей розвитку. В залежності від дослідницьких задач стиля мислення природничі і соціальні науки по-різному періодизують життєвий шлях. Біологи і психофізіологи підкреслюють значення критичних (сензитивних) періодів, коли організм відмічається підвищеною сприйнятливістю до певних зовнішніх і внутрішніх факторів, вплив яких в цей ніякий інший період призводить до важливих, безповоротних змін. Соціологи говорять про соціальні переходи, поворотні пункти розвитку, яким часто сприяють спеціальні ритуали, які радикально змінюють соціальне положення, статус чи структуру діяльності індивіда (вступ до школи

повноліття, одруження і т.д.). Оскільки критичні періоди і соціальні переходи звичайно супроводжуються істотною і водночас специфічною психологічною перебудовою, то в психології для опису цих процесів використовується особливе поняття вікових чи нормативних криз, які визнаються типовими для даного віку чи стадії життєвого шляху. Знання цих критичних періодів і нормативних життєвих криз має важливе практичне значення. Життєвий шлях особистості, як і історія людства, являє собою результат зціплення багатьох індивідуально-неповторних характерів і обставин. Життєві події, які являють інтерес для психолога мають не тільки об'єктивне значення, але й суб'єктивний особистісний смисл, розшифровка якого потребує спеціальних джерел і методів пізнання.

Поняття життєвого шляху розглядається в різних напрямках психології. Ми зупинимося на гуманістичній та екзистенційній психології. На сучасному етапі розвитку екзистенційної психології відомий психолог Ірвін Ялом досить чітко визначив проблемне поле даного напрямку:

1. психологічні проблеми відношення людини до часу, життя і смерті;
2. психологічні проблеми свободи, відповідальності і вибору долі;
3. психологічні проблеми спілкування, любові, віри і самотності;
4. психологічні проблеми смислу життя.

Свобода є одним із екзистенціальних психологічних механізмів завдяки якому особистості вдається творити свій життєвий шлях. У вченні В.Франкла чітко розрізняють два типи свободи - позитивна та негативна. Негативна - це свобода від будь-яких детермінант і залежностей (біологічних, соціальних, психологічних), які жорстко задають напрям життєвого шляху. Негативна свобода потрібна людині, щоб скинути тягар долі. В поняття долі В.Франкл вкладає комплекс біологічних, психологічних та соціальних факторів, які обмежують свободу вибору людиною життєвого шляху. Біологічна доля-це комплекс біологічно вроджених та набутих факторів, які накладають відбиток на життєвий шлях особистості. Психологічна доля-це комплекс психологічних

факторів (потреби, здібності, інтереси), які програмують життєвий шлях та накладають певні обмеження на свободу життєвого вибору особистості. Соціальна доля-це комплекс макросоціальних та мікросоціальних факторів(соціальні ролі, сім'я, суспільство, історична епоха), які створюють загальну канву життєвого шляху особистості. Р.Мей вважає, що доля і свобода не виключають, а доповнюють одна одну, тому що їх переплетіння в індивідуальному житті генерує рушійні протиріччя розвитку особистості:

"Долю не можна ігнорувати, її не можна просто стерти або замінити чимось іншим. Однак ми можемо вибирати, як ми реагуємо на нашу долю, використовуючи дані нам здібності" [2].

Екзистенціальна психологія стверджує невизначеність життєвого шляху людини та відносну непідконтрольність біологічних і соціальних детермінант. Згідно з гіпотезою ряду науковців, "існують незалежні від індивіда життєві вибори, які створені людством і "відтворюються" в часі. Людина може обрати той чи інший варіант залежно від конкретної ситуації, але "життєві вибори" можуть бути нав'язані і самій людині". Під життєвим вибором розуміється якісно визначений спосіб проживання людиною свого життя. Крім того, цей спосіб життя інтегрує певні цінності та смисли життя з інструментальними стратегіями їх досягнення. У такому трактуванні термін "життєва опція" є синонімом терміну "життєвий сценарій". Як "варіанти" виокремлюють такі типи життя:

1. "Життя почнеться завтра" - варіант життя, що передбачає пасивну роль мрійника. Важливі справи завжди відкладаються на завтра. Як наслідок, підготовча фаза життя розтягується в часі, а реальному життю приділяється недостатньо часу:

2. Життя як творення - варіант життя, в якому людина відіграє роль експериментатора, що експериментує зі своєю долею. Біографія - це

переважно не зовнішні події, а внутрішнє життя, тобто самовдосконалення та зміна цінностей;

3. "Життя як досягнення" - люди жертвують теперішнім заради майбутнього, яке "маячить" на горизонті; 3. Люди діють;

4. "Життя як мрія" - люди йдуть від реальності життя у світ ілюзорних переживань. Це одночасно і зовнішнє відчуття нереальності життя, і єдине бажане внутрішнє відчуття реальності життя.

5. "Життя за правилами" - соціальні правила життя проявляються у вигляді вікових очікувань, що накладаються на індивідів, які досягли певного віку. Цей варіант вигідний тим, що дозволяє уникнути необхідності робити складний вибір, оскільки все сплановано за людину;

6. "Життя - марна трата часу" - порожні та безцільні розваги;

7. "Життя проти життя" - основною рушійною силою є боротьба за виживання [1].

Однак слід остерігатися некритичного запозичення положень екзистенціальної психології. Натомість краще було б розвивати "психологію життєвого шляху", вітчизняну версію "психології життя". Тим більше, що психологія життєвого шляху має солідний фундамент і добре розроблений понятійний апарат, заснований на матеріалі численних емпіричних досліджень. Наприклад, інноваційне поняття "стиль життя" та психологічна реальність, що стоїть за ним, вдало пояснює більш традиційне поняття способу життя. Таким чином, механічне перенесення або імпорт зарубіжної психології не завжди виправдовує себе і часто призводить до непотрібного поширення концепції психології життєвого шляху. Незважаючи на оригінальність концептуальних засад екзистенціальної психології, між нею та психологією життєвого шляху існують точки перетину:

1. У психології життєвого шляху, як і в екзистенціальній психології, індивіди розглядаються як суб'єкти, що конструюють свій індивідуальний життєвий шлях через власний вибір. Методологічна відмінність між психологією життєвого шляху та екзистенціальною психологією полягає в тому, якою мірою особистість як суб'єкт життя наділена свободою. Якщо екзистенціальна психологія наполягає на спонтанності ("волі") і недетермінованості індивідуальних дій, то психологія життєвого шляху займає більш помірковану діалектичну позицію.

2. У психології життєвого шляху, як і в екзистенціальній психології, психологічні характеристики та здібності індивідів інтерпретуються як такі, що виникають в результаті їхньої реальної взаємодії з життєвим середовищем. Розрив між особистістю як суб'єктом і життям як об'єктом подолано .

Водночас у гуманістичній психології розгорілася полеміка навколо питання про її внутрішню єдність. Джон Роуен, який ініціював наукову дискусію, довів, що в гуманістичній психології немає методологічної єдності, незважаючи на рівнозначну загадку, з якою борються ті, хто називає себе гуманістичними психологами. Наприклад, Ш. Бюлер, Г. Олпорт, А. Маслоу та К. Роджерс виходять з того, що людина народжується з вродженою тенденцією до внутрішньої сили та самореалізації. У цьому сенсі життєвий шлях дитини вони розглядають як об'єктивуючу історію структури внутрішнього світу людини. Психологи, що належать до іншого "табору" гуманістичної психології, навпаки, відкидають ідею про те, що люди народжуються з планом свого життєвого шляху. З їхньої точки зору, людське життя - це результат життєвого вибору, який людина робить щомиті. Тому не може бути історії розвитку внутрішнього ядра особистості [3].

А. Адлер вважав, що люди в дитинстві переживають гірке розчарування у своїх здібностях, які їм необхідно розвивати і примножувати. Це змушує людину активно діяти і боротися за існування. В результаті цієї боротьби у людей з'являються цілі та завдання, сукупність яких називається "життєвим

планом". Життєві плани дають людям надію на краще майбутнє і спонукають їх активно прагнути до нього. Однак у більшості випадків життєві цілі є ідеалізованими, нереалістичними та вигаданими. Фіктивність життєвих цілей проявляється в тому, що вони не можуть бути підтвержені або спростовані з реальної позиції людини. Однак психологічно важливо вірити в те, що досягнення життєвих цілей дозволить підвищити свій статус і подолати почуття неповноцінності. Кожна людина має уявлення про цілі або ідеали, які необхідні для подолання поточних недоліків і труднощів з конкретними цілями на майбутнє і для досягнення більшого, ніж те, що можливо в поточній життєвій ситуації. Маючи ці конкретні цілі та наміри, людина відчуває, що може подолати будь-які труднощі, так як майбутній успіх оселиться там. Без відчуття мети діяльність людини втрачає сенс.

В індивідуальній психології спостерігається чітко феноменологічний підхід. Індивід у своїй життєвій поведінці керується не стільки об'єктивними фактами скільки суб'єктивними уявленнями про оточуючу дійсність. Аналогічно це відображається у психічній регуляції життєвого шляху, в основі якої функціонує суб'єктивна картина життя. В свою чергу суб'єктивна картина життєвого шляху "похідна" від смислу життя, який обумовлює сприймання, інтерпретацію та компонування біографічних фактів. Суб'єктивна картина життя є фрагментом глобального психічного образу-індивідуальної картини світу [4].

На думку К. Юнга [22], головна екзистенційна проблема сучасності полягає в тому, що суспільство поглинає індивіда.

Це поглинання індивіда суспільством і позбавлення його індивідуальних прав.

Особливо яскраво ця тенденція проявляється у сфері моральних питань.

Моральна відповідальність особистості підміняється ідеєю держави. Замість духовно-моральної незалежності. Духовна і моральна незалежність підміняється соціальним забезпеченням і вищим рівнем життя. Метою і сенсом життя стає вже не особистий розвиток, а держава. Не в особистому

розвитку, а в ідеях, які держава нав'язує людям. Люди все більше позбавляються можливості натомість розглядатися як соціальна одиниця.

Шарлотта Бюлер запропонувала першу психологічну концепцію індивідуального життєвого шляху. Центральним у цій концепції є поняття інтенційності.

Поняття інтенційності.

Іntenційність є функціональним ядром особистості і вважається, що вона бере участь у всіх життєвих рішеннях. Це життєвий вибір. Зміст інтенційності складають вроджені цілі та ціннісні структури індивіда, які діють впродовж його життя. Вона діє впродовж усього життя людини. Іntenційність є вродженою структурою і не формується впродовж життя.

Такі умови, як оточення та виховання дитини, змінюють форму вираження інтенційності, не змінюючи її суті. Тим не менш, незважаючи на це, соціальне середовище може спотворити і "розчавити" зародок дитячої інтенційності.

Нещодавні роботи Бюлер вказує, що інтенційність особистості складається з базової тенденції. Це вроджені бажання реалізувати певні цінності та смисли.

Конвергенція "базових тенденцій" є рушійною силою духовного розвитку індивіда, а її індивідуальний склад визначає параметри особистості.

Її індивідуальна конфігурація визначає параметри життєвого шляху.

Базові тенденції.

1. перша - прагнення задовольнити найпростіші фізіологічні потреби, які гарантують фізичне самозбереження людини. Це активується в дитинстві у вигляді прагнення до їжі, тепла і комфорту).

2. другий - прагнення пристосуватися до навколишнього середовища (в дитинстві це пізнання навколишнього середовища, яке виражається у формі активності).

3. третя - прагнення до досягнень і творчих успіхів;

4. четверта - тенденція до інтеграції та організації внутрішнього світу. (У зрілій формі спостерігається у самовизначеній життєвій активності та систематизації життєвого досвіду)[1].

Неважко помітити, що описана Бюлером ієрархія базових тенденцій є прообразом "піраміди" людських потреб А. Маслоу. Загалом, концепція базових тенденцій відповідає духу гуманістичної психології. У цьому теоретичному контексті життєвий шлях визначається як історія розвитку та об'єктивації індивідуальної інтенційності. З точки зору Ш. Бюлера, основною динамічною тенденцією в структурі інтенційності є прагнення індивіда до самореалізації. Це і є інтенція. Це поняття близьке до понять самореалізації та самоактуалізації, запропонованих А. Маслоу та К. Роджерсом. Воно близьке до концепції самореалізації та самоактуалізації, яку обстоював К. Роджерс. Однак поняття самореалізації є багатограним. Воно має два основні аспекти. Процесуальний аспект і наслідковий аспект.

- У процесуальному аспекті самореалізація - це процес, за допомогою якого внутрішня сутність індивіда об'єктивується в масштабі життя.

- У наслідковому аспекті - це реалізація, яка "вінчає" процес самореалізації.

Крім того, Ш. Бюлер стверджує, що не тільки описує прагнення особистості до повної реалізації свого вродженого потенціалу, але й висвітлює вікові особливості самореалізації.

В дитячому віці - це спонтанність, в юнацтві - зоїлість і самостійність, у дорослому - творчість та генеративність, в похилому - мудрість. Як пише Ш. Бюлер: "Кожному етапу життєвого шляху свої досягнення і звершення". Самоздійсненню передують довготривала і напружена внутрішня робота особистості, яка спрямована на розуміння смислу життя. Процес пошуку і осягнення особистістю смислу життя Ш. Бюлер називає: самовизначенням. Продуктом самовизначення є індивідуальна концепція; смислу життя, якою керується особистість при побудові життєвого шляху. Як пише Ш. Бюлер людина, яка не знає свого призначення не стане тим ким вона може і має стати. На думку автора смисл життя і життєві цінності консолідують структуру особистості, а їх відсутність являється фактором дезінтеграції особистості і руйнування її психічного здоров'я. Як істинний представник гуманістичної

психології Ш.Бюлер активно підтримувала ідеографічний підхід до вивчення особистості і її життєвого шляху. Головною ідеєю даного підходу є тезис про унікальність і неповторність кожної конкретної людини і своєрідність її життєвого шляху.

Ш. Бюлер поділяє життєвий шлях індивіда на п'ять фаз. Психологічні характеристики життєвих фаз ґрунтуються на віковій специфіці функціонування самосвідомості індивіда і відображають еволюцію самовизначення особистості. Ш. Бюлер не включає в свою класифікацію періодів допідріткової період, це пояснюється тим, що людина все ще перебуває у стані сну. Початок життєвого шляху - це момент, коли у людини вперше прокидається потреба в самопізнанні та самовизначенні.

- Перший етап - від 16 до 20 років, коли рівень активності самовизначення є низьким.
- Другий етап - від 25 до 30 років, коли людина стає соціально активною, орієнтованою на різні види діяльності. Проявляється підвищена активність у самовизначенні. Однак у цей період суб'єктивні уявлення про своє призначення ще досить розпливчасті та нечіткі.
- Третя фаза у різних людей настає у різному віці. Ш.Бюлер вважає, що це 55-40 років. В цей час людина специфікує своє життєве призначення і помітно просувається по вибраному напрямку. Ця фаза розглядається, як кульмінація особистісного самовизначення і самоздійснення. Але неадекватне самовизначення на попередніх фазах провокує творчий застій, стагнацію особистісного розвитку.
- Четверта фаза життєвого шляху настає в 55-60 років пов'язана з біологічним старінням, вичерпанням творчих сил і життєвих цілей. Активність самовизначення і самоздійснення знижується.
- П'ята фаза-з 65 років і до смерті, Ш.Бюлер не включає її до структури життєвого шляху, оскільки тут відбувається завмирання психічного життя.

Головним у С. Бюлера є питання про загальні закони розвитку людини. Від народження до смерті. Це була новаторська ідея. Це було пов'язано з тим, що період розвитку людини був незвіданою територією для психології того часу. Однак критерії періодизації та загальні принципи її побудови були такими. Критерії періодизації та загальні принципи її побудови були піддані критиці.

Можна заперечити з приводу того, що не завжди фінал людського життя є підготовкою до смерті. Можливий варіант розвитку, коли старість проходить в активному режимі [6].

Але найбільшу критику викликає теза про те, що типологія і хронологія життєвих фаз є повторенням стадій дитячого розвитку. Ця ідея отримала назву закону рекапітуляції по аналогії з діючим в біології. Закон рекапітуляції в психології має два трактування:

- Перше-життєвий шлях особистості повторює основні віхи історичного розвитку суспільства. Наприклад, раннє дитинство співставляють з зорею людства, коли мислення людей знаходиться на низькому рівні розвитку, дошкільний вік - час гри - співвідноситься з періодом грецької культури, шкільний вік - з середньовіччям, підлітковий вік-з бурхливою епохою Відродження, а юність - з Просвітництвом.
- Друге трактування-періоди дорослості в масштабному вигляді повторюють стадії дитинства[2].

Без сумніву досягненням Ш.Бюлер є спроба вичленення елементарної, структурної, функціональної одиниці життєвого шляху. В якості такої вона постулювала життєву подію-одинична зміна, яка відбувається в обставинах життя людини. Запропонована також типологія життєвих подій. Згідно двом рядам життєвого шляху особистості - ряду внутрішньому і ряду зовнішньому, життєві події підрозділяють на об'єктивні та суб'єктивні. Перші-це зміни у зовнішньому середовищі, другі-зміни у внутрішньому світі особистості.

Отже, можна зробити висновок, що особистість не тільки змінюється протягом життя, але й відіграє роль у прояві індивідуальності життя, як суб'єкт життя, як організатор життя, і саме в цьому проявляється індивідуальність життя. Індивідуальність - це не лише унікальність життя, її часто підкреслюють думкою про те, що доля не має нічого спільного з людиною. Індивідуальність життя проявляється в таких аспектах як : здатності людини організувати його відповідно до власних намірів і схильностей та згідно з власними планами. Чим менше людина розуміє і продумує своє життя, чим менше намагається організувати цей процес, тим більше, як правило, її життя стає стандартним, схожим на життя інших людей.

Різні люди мають різний ступінь суб'єктивності у своєму житті, тому що вони мають різну мотивацію і здатність організувати своє життя, тому що вони здатні пов'язувати окремі плани і дії разом і визначати ключові напрямки .

Тому здатність людини організувати свій життєвий шлях в цілому відповідно до своїх цілей і цінностей є вищою і важливішою. Це якість особистості. Вона також дозволяє людині бути відносно незалежною, вільною від зовнішніх вимог і тиску.

Вона також дозволяє людині стати відносно незалежною, вільною від зовнішніх вимог і тиску. Однак це лише ідеал. У реальності різні люди мають різний ступінь добросовісності у своєму житті і різний ступінь добросовісності у своїй особистій поведінці. Та не завжди поведінка людини відповідає її цінностям і намірам.

1.2 Життєва програма, як інтегративний елемент життєтворчості

"Життя - це проблема, яку треба вирішити. Життя - це відкриття. Постійні відкриття про себе і про світ навколо. Про себе і про світ навколо нас" [16].

Життєтворчість є одним з основних понять категорії життєвого шляху та однією з умов самореалізації життєвого шляху особистості. Вона є однією з умов самореалізації особистості. Водночас вона сприяє реалізації програм особистісного розвитку [18]. Набути знань і навичок, щоб якнайкраще пристосуватися до навколишнього середовища, задіявши всі свої психічні та фізичні можливості. Адаптуватися до середовища, враховуючи зовнішні умови та можливості особистості [18].

Можна виділити два поняття: "життєтворчість" і "мистецтво жити".

Життєтворчість - це духовно-практична діяльність людини, метою якої є проектування, планування, програмування та реалізація свого життя у творчий спосіб. Це духовна і практична діяльність людини, спрямована на реалізацію творчого життя. У цьому процесі людина виступає як розвинена особистість, Об'єктом творчої дії людини є її власне життя. Життєва творчість.

Життєтворчість - це розробка стратегії або життєвої програми, яка проектує у свідомості загальну картину свого життя в часовій і просторовій перспективі та інтегрує ці цілі. Це розробка стратегій і життєвих програм, які інтегрують цілі та прагнення особистості відповідно до її особистих можливостей.

Життєва креативність розглядається як "особлива, вища форма прояву творчої природи людини, яка сприяє активному і творчому вибору нею життєвого шляху".

Вона сприяє творчому вибору життєвої стратегії людини, розробці життєвих планів і програм, вибору і використанню засобів, необхідних для реалізації індивідуальної життєвої стратегії. Вибір і використання засобів, необхідних для реалізації індивідуального життєвого проекту людини".

Лайф-арт - це особлива майстерність і висока технологія творчої побудови життя. Воно будує особисте життя на основі знань про життя та його закони, розвиненої самосвідомості та володіння системою інструментів і методів. Це вміння програмувати і реалізовувати життя як особистий життєвий проект.

Але чи завжди людина є справжнім суб'єктом життєтворчості?

Е. Фромм вважає, що людина обирає між двома основними принципами: володіння та існування [19].

Життя, засноване на принципі володіння, перетворюється на ілюзію - ілюзорний контроль і гонитву за речами. Люди намагаються знайти сенс життя у зовнішньому світі, владі та грошах, але ніщо з цього не може замінити внутрішнього багатства, справжнього задоволення від виконаної роботи та досягнення своїх цілей.

Принцип буття - це форма активного і творчого ставлення до світу. Так воно і є. Але активність - це не тільки зовнішня активність, але й внутрішня активність, тобто продуктивне використання власних можливостей, свого внутрішнього потенціалу. Це продуктивне використання своїх можливостей, свого внутрішнього потенціалу [6].

Вона зумовлена самопізнанням і розкриттям внутрішнього потенціалу особистості.

Розуміння особистості як суб'єкта життєздійснення і життєтворчості за (В.Н. Ломенець, Л.В. Сохань) - це розуміння ставлення особистості до часу життя. Час життя, реальна можливість набуття справжньої свободи самовираження [12]. Час становлення особистості, формування життєвого світу людини не обмежується характеристиками фізичного часу як матеріального. Він є соціально-історичним. Але помилково ототожнювати його з соціально-історичним часом, причинно-наслідковістю. Особистісний час також не відповідає біологічному індивідуальному часу.

Він спрямований, бо як організм, соціальна істота і унікальна особистість, людина існує одночасно в різних часах. Кожна з її характеристик переломлюється та інтегрується певним чином. [6]

У здорової, самореалізованої та гармонійної особистості, минуле, теперішнє і майбутнє співіснують у цілості, єдності та взаємодії. Людина не відмовляється від власної історії, а інтегрує минулий досвід і тримаючи його та цінуючи. Інтегрувати минулий досвід і володіти ним, усвідомлюючи його цінність; на думку А. Бергсона, оволодіння минулим є ключем до свободи і духовної творчості. Ми творимо свій світ, "структуруючи свій життєвий простір" (А. Левій). Ми творимо світ відповідно до того, якого значення надаємо різним компонентам нашого оточення, узгоджуючи їх з нашими пріоритетами та перспективами. Ці дві перспективи узгоджуються одна з одною. Людиною рухають не лише потреби, але й постійне прагнення до самореалізації та самовизначення. Найважливішим параметром самопізнання є порівняння актуального "Я" з необхідним і бажаним "Я". *Реалізуватися як особистість.*

Щоб реалізуватися як особистість, людина повинна бути здатною і готовою обирати власний шлях і брати на себе відповідальність. Її зміст і форма. Незважаючи на різноманітність змісту і форми, питання "Хто я?" можна звести до трьох запитань: що я можу робити, що я наважуюсь робити і на що я здатен. Що я можу - це категорія, що описує спектр об'єктивних можливостей і вибору, які окреслюють потенційний діапазон людської діяльності. Наважитися - це морально-вольова категорія, що описує рівень бажання або моральної можливості. Здатність - когнітивна категорія. Знання та навички, які дозволяють людині реалізувати потенціал, закладений в її життєвій ситуації та в її природі. [8]

Кожна людина має свою історію, свій життєвий шлях, який переживається і оцінюється самостійно самою людиною, стверджує В.Н. Романець. "Життєвий шлях людини - це її особиста історія, яка має межі, певні періоди, певний ступінь завершеності та всебічності. Вона має завершеність і всеосяжність. Творчий шлях - це шлях постійного перегляду особистого світу, метою якого є творення себе. Саме творити себе. Життя - це, перш за все,

життя людини, її минуле, її теперішнє, її переживання своїх злетів і падінь" [12].

Л.В. Сохань розглядає життєвий шлях як продукт життєвого планування та реалізації цінностей людини. Життєвий шлях примхливий, свідомо побудований і практично прожитий людиною на основі її розуміння сенсу життя і свого місця в ньому [8].

В.О. Таленко розглядає самореалізацію через набуття людиною власного "Я". Основою творчості є свобода суб'єктивної активності людини.

Для того, щоб реалізувати своє життя, людина повинна визначити своє місце по відношенню до себе і світу, встановити найближчі орієнтири, цілі та принципи, якими вона буде керуватися протягом усього свого життя. Необхідно розуміти і знати свої можливості. Завдяки цьому можна правильно оцінити свої здібності та можливості, які пропонує суспільство, і уникнути серйозних протиріч. Таким чином, знаючи себе, свої потреби та враховуючи зовнішні умови, людина проектує своє майбутнє, знаходить шляхи реалізації своїх цілей. Наявність життєвої стратегії допомагає людині краще орієнтуватися у своєму внутрішньому світі та наявність життєвої стратегії допомагає людині краще орієнтуватися у своєму внутрішньому світі та спрямовує її діяльність.

Поняття життєвої стратегії - це комплексне уявлення людини про основні шляхи, тобто способи досягнення стратегічних цілей у житті. Це спосіб досягнення стратегічних цілей у житті. Це поняття включає в себе уявлення людини про послідовність життєвих цілей, планів і завдань у різних сферах суспільного життя і по відношенню до самої себе. Поняття життєвої стратегії не лише відображає певне позиціонування людини в певний момент часу. Життєва стратегія - це процес. Разом зі зміною особистості в часі (духовний розвиток, набуття знань, практичного досвіду), життєва стратегія також є процесом. З ускладненням і витонченістю моральної та естетичної сфер, зміцненням вольової сфери, збагаченням інтелектуальної сфери відбувається перебудова життєвої стратегії, а зі зміцненням інтелектуальної

сфери, перебудовою системи цінностей і зміною зовнішніх умов життя змінюється життєва стратегія людини, а життєві стратегії коригуються.

Особистість - це не тільки "ансамбль суспільних відносин". Особистість - це сам "господар" власного психічного функціонування (У. Джеймс), вища інстанція інтеграції людського життя (Г. Арнолі).

Особистість - це цілісність з певною глибиною, самовизначена, що дозволяє їй діяти свідомо і цілеспрямовано (В. Штерн) та створювати власний світ існування.

Життєве проектування як психологічний процес може бути стереотипним. Що таке творче проектування? Це відкриття себе для себе, за допомогою власних засобів, які відкриваються в процесі творчого осмислення.

Поняття життєвого проекту формується в парадигмі життєтворчості з природи проектної діяльності як творчого проектування, що означає здійснення життя. Це реалізація життя. Життєві проекти розуміються як погляд у майбутнє через надії, наміри, цілі та думки. Автори книги "Мистецтво життєтворчості особистості" дають таке визначення:

1. "Життєвий проект - це особистий та інтимний документ, який розкриває певну кількість особистих таємниць".
2. Життєвий проект - це "продукт глибокого самоаналізу, саморефлексії та активної самореалізації себе в реальному житті", чим багатше життя людини, тим більше воно насичене подіями високого змісту і соціальної значущості, тим більше зростає сама особистість і збагачується її життєвий світ".

Автори науково-методичного збірника "Життєві можливості (компетенції) особистості"[2] стверджують, що життєві можливості - це знання, вміння, навички, здібності, здатність до життєтворчості, життєвий досвід, життєві досягнення. Властивості особистості, здатність успішно орієнтуватися в соціальних ситуаціях, здатність добирати адекватні та ефективні способи розв'язання життєвих проблем включає вміння знаходити адекватні та ефективні способи вирішення життєвих проблем; знання своїх особистісних якостей, сильних і слабких сторін; здатність до

самовдосконалення; вміння розуміти і правильно оцінювати інших. Здатність розуміти та правильно оцінювати інших, вміння проявляти толерантність у стосунках, вміння керувати собою і своєю життєвою ситуацією, вміння людини жити (вміння перебувати в суспільстві і поводитися відповідно).

Незважаючи на наявність відмінних теорій, які подані у творах таких психологів, як Е. Берн, Ш. Бюлер, Е. Еріксон, П. Жане, А. Маслоу, Ж. Піаже, Х. Роджерс, Е. Фромм, ЄН. Головаха, О.О. Хронік, В.С. Мухіна, Л.В. Сохань та багатьох інших, відсутність загальновизнаної теорії життєвого шляху і життєтворчості гальмує створення цілісної і несуперечливої картини життєвого шляху загалом.

Існує припущення, що процес конструювання, відбору і реалізації життєтворчих технологій особистості відбувається в є припущення, що процес, за допомогою якого особистість конструює, вибирає і реалізує свої життєтворчі технології, відбувається в такій послідовності.

Послідовність етапів або стадій:

1. умови існування - усталені та ситуативні, реальні та віртуальні, сприйняття реальних життєвих обставин;
2. цінності - мрії, надії, міфи та кумири, що працюють на рівні підсвідомості. Життєві пріоритети, цілі, цінності та ідеали, що працюють на свідомому рівні. Процес формування загальних цінностей і світогляду на основі цінностей, тобто формування особистої картини світу.
3. Життєве призначення людини, її конкретні цілі в житті, прагнення до самореалізації, те, що вона насправді хоче отримати від життя.
4. Система конкретних мотивів, потреб та інтересів особистості у ставленні до інших людей, зумовлена конкретними обставинами, суб'єктивними очікуваннями та претензіями, визначається обставинами, суб'єктивними очікуваннями і домаганнями.

5. Процес конфлікту між претензіями та очікуваннями, мріями та сподіваннями і реальними можливостями, волею та іншими психологічними характеристиками особистості.

6. Життєві перспективи, побудова життєвих планів і намірів на їх основі, конструювання власних життєвих планів і життєвих сценаріїв, вибір життєвих стратегій та формування більш адекватних і більш позитивних моделей поведінки. Вихід за межі повсякденного існування та дія за далекосяжними стратегіями, які допомагають робити кращий вибір. Втілення життєвого вибору, тобто життєвих планів.

7 Нарешті, модель дозволяє людям обирати, як реалізувати свої плани та наміри. Це означає, що люди мають можливість адекватно реагувати на життєві ситуації та проблеми, правильно їх оцінювати та адаптуватися до них. А також, що людина здатна правильно оцінювати і коригувати свої дії у відповідь на зміну умов існування і системи цінностей.

Таким чином, процес життєтворчості можна підсумувати як такий, що включає індивідуальне самовизначення (створення стратегій, заснованих на розумінні своїх життєвих цілей). У процесі життєтворчості відбувається самовизначення особистості (створення стратегій на основі розуміння своїх життєвих цілей, розробка життєвих проєктів, програм і планів) та життєздійснення (реалізація своїх намірів), стратегій, реалізація життєвих проєктів, програм і планів), розуміння спонтанно виникаючих життєвих ситуацій, самоконтроль і модифікація життєвого шляху самоперетворення відповідно до вимог часу і конкретної життєвої ситуації.

1.3 Особливості формування життєвої програми

Життєва програма - сукупність стратегічних(віддалених) та близьких цілей, а також способів їх досягнення. У одних людей вона якісно багата, у інших - бідна, схематична, навіть одновимірна(наприклад у алкоголіків). При об'єднанні у групи життєві програми певним чином стикуються, підсилюють або послаблюють одна одну. Життєва програма людини містить такі компоненти - сукупність певних біологічних явищ і процесів організму, генотип даної людини, сукупність професійно-трудоових якостей, що є запорукою успішної трудової діяльності, сукупність соціально-культурних якостей, і виявів даного індивіда, його духовний світ. Індивідуальна життєва програма має бути гнучкою, динамічною, уточнюватися, вдосконалюватися протягом усього періоду життєдіяльності людини(В.І.Войтко) [12]

Життєва програма людини відображає основні життєві цілі та способи їх реалізації (Л. Сохань). Життєвий шлях. Життя можна розглядати як нескінченну послідовність цілей і способів їх досягнення, що відтворює вічне протиріччя між прозовою повсякденністю та ідеальним і бажаним баченням майбутнього. Вона відтворює вічне протиріччя між повсякденним життям та ідеальним і бажаним баченням майбутнього. Життєві цілі виникають з певною періодичністю. Вони представляють найважливіший інтерес людини на певному етапі життя і мають пріоритет над усіма іншими другорядними цілями. Як зазначав Г. Сельє, постановка життєвих цілей вимагає врахування реальної можливості їх досягнення. Інакше, коли люди будують нереалістичні плани, може виникнути найнебезпечніший із стресів - стрес "зруйнованої надії"[8].

Знання про своє майбутнє завжди є приблизними і неточними. У будь-який момент можуть статися несподіванки. Життєві плани змінюються і коригуються. Тим не менш, погляд на своє життя - це загальний напрямок найважливіших подій.

Життєві перспективи - це потенційні можливості для особистого розвитку, свого роду неминучість. Люди позитивно впливають на свої життєві обставини, здійснюють дії, які змінюють їхні погляди на життя. На відміну від життєвої програми, яка завжди є бажаною для людини, перспективи не завжди можуть бути бажаними для людини. Особиста перспектива не вимагає спонтанного рішення.

Її реалізація можлива без участі суб'єкта життєтворчості. Крім того, життєва програма - це загальна картина життєвого шляху. Життєва перспектива, з іншого боку, не деталізує конкретні майбутні цілі і не дає моделі для них.

20].

Неможливо об'єднати різні перспективи розвитку в одну життєву програму, але можливі різні програми. Реалізація певної життєвої перспективи можлива. Бажано мати осмислену і реалістичну перспективу на кожному етапі життя, що відповідає попередньому рівню досягнень, віку та потенціалу людини [1].

Опитування юнаків показало, що більшість молодих людей мають досить віддалені життєві цілі, пов'язані з майбутньою роботою, Основною проблемою, що формує життєві перспективи молоді, є не відсутність перспектив на майбутнє. Скоріше, це невідповідність їхніх довгострокових життєвих цілей поточному життєвому становищу та найближчим життєвим планам. Вона буває освітньою, професійною та особистою. Реалізація програми вимагає значних зусиль, щоб підпорядкувати свою діяльність обраному напрямку.

Адже основним внутрішнім критерієм особистості в реалізації її життєвої програми стає саме активність. Способи моделювання особистістю життя з допомогою активності можуть бути досить різними - усвідомленими та неусвідомленими, послідовними чи стихійними, раціональними чи випадковими. Стихійність, наприклад, може проявлятися в підпорядкуванні, як зовнішнім обставинам, так і внутрішнім поривам, капризам, в чому і проявляється стратегія життя.

В системі життєвих відносин формуються і характеристики самого суб'єкта (з точки зору його цілісності), і способи побудови (моделювання) життя, а також ціннісні характеристики різних сфер життя (праці, конкретної професії, як особистісно значимої для даної людини). Формування життєвої позиції в подальшому визначає те, наскільки успішно особистість знаходить своє місце в житті (у відповідності з системою своїх життєвих цінностей), наскільки адекватно вона самовиражається в житті.

Протягом життя особистості активність набуває різну спрямованість в зв'язку з орієнтацією на конкретні досягнення (матеріальні блага, кар'єра і т.д.) чи на високі духовні цінності. Активність відповідає не тільки на питання, як людина побить справу, але й на питання чому і навіщо. Ставлячи перед собою одні і ті ж цілі, люди виходять з різних причин і зв'язують їх досягнення з реалізацією зовсім різних подальших планів. Саме тому і різний смисл цих цілей, і зусилля, що вкладаються в їх досягнення.

Що таке життєві цілі?

Вони є основними мотиваційними орієнтирами життєвого шляху людини в майбутньому і слугують ментальним передбаченням результатів діяльності. Вони також є змістовними та хронологічними віхами реального майбутнього. Існують різні типи цілей: реалістичні, утопічні та ідеалістичні цілі [1]. Здатність відокремлювати мрію від реальності, фантазію від дійсності та зосереджувати зусилля на реалістичних цілях.

Зі зміною життя, тобто, її новизною, яка заключається в зміні обставин, умов життя, її відносин, змінюється і сама людина. Вона стає більш зрілою, чіткіше бачить своє місце в житті, свої життєві цілі [16]. Але зміна особистості не завжди є розвитком. Часто зміни людині є своєрідною поступкою обставинам. Пристосування до них говорить про неспроможність оволодіти своїм життям. В такому випадку переважає лінія зовнішніх подій, а саме життя перетворюється з одноманітно змінюючи дні. Зникають життєві цілі, домагання, зникає план внутрішнього волевиявлення людини. Ціль життя

зводиться до того, щоб утримати досягнуту життєву позицію (забезпечити сім'ю, як правило в буденному відношенні, зберегти гарну роботу, і т.д.).

Задача удосконалення свого життя, прагнення розширити його сфери - зникає, а особистість змінюється лише в житейсько-побутовому плані. Смысл життя, як прагнення до реалізації себе в житті поступово втрачається, залишаються поточні смисли та задачі. Таким чином втрачається і стратегія життя, залишається лише щоденна практика реалізації поточних справ [34].

Життєва програма відтворює провідну життєву лінію, яка накладає свій відбиток на всі прояви особистості [17]. Остання проявляється в особистісних характеристиках, вікових компетенціях і здатності пов'язувати свої прагнення з вимогами суспільства, здатність пов'язувати свої прагнення з вимогами суспільства.

Здатність реалізувати цю інтеграцію визначається як життєва стратегія. Такі стратегії можуть бути побудовані насамперед на основі уявлень про цілісність, поетапність і перспективи свого життєвого шляху.

Життєвий шлях - це не тільки фіксована одноразова позиція, але й постійна лінія життя, тобто тобто реалізація своєї позиції в часі, її поступове розширення [6]. Одні люди вважають за необхідне якнайшвидше створити сім'ю, інші, навпаки, захищають свою особисту свободу. Треті, навпаки, хочуть захистити свою особисту свободу і першими побачити світ. Життєві плани підлітків вже включають:- хтось бачить своє майбутнє в соціальних досягненнях, хтось - у самовираженні, а хтось - у творчості.

Для того, щоб виробити спосіб життя, який би відповідав власним здібностям, можливостям та індивідуальності, потрібно знати і розуміти себе.

За даними дослідження проведеного серед молоді життєвих програм респондентів дозволив виділити сім основних категорій, які відповідають баченню молодими людьми свого майбутнього: "навчання", "робота", "матеріальний добробут", "сім'я", "сім'я", "робота", "навчання", "робота", "матеріальний добробут", "сім'я", "робота", "навчання", "робота",

"матеріальний добробут", "сім'я", "соціальні зв'язки", "особистісний розвиток" та "здоров'я". Існує три типи програм життєзабезпечення:

- 1) без визначених життєвих цілей: ті, що мають життєві цілі;
- 2) ті, що мають розроблені цілі, але не мають засобів реалізації;
- і 3) ті, що мають розроблені цілі та план реалізації.

Ті, що мають цілі та план їх реалізації це ранній юнацький вік, який характеризується першим і другим типами життєвих програм (84,7% всіх старшокласників), (84,7% старшокласників), що свідчить про надмірний оптимізм та нереалістичні життєві очікування цієї категорії молоді. У старших класах цієї вікової групи представлений другий, переважно третій тип життєвої програми (61% учнів) [38].

Мистецтво жити полягає не тільки в тому, щоб враховувати свою індивідуальність, а й у тому, щоб співвідносити свої життєві цілі, плани і прагнення зі своїми особливостями. Йдеться про співвіднесення своїх життєвих цілей, планів і прагнень з власними особливостями, щоб у процесі життя відкривати в собі нові якості і розвивати нові здібності. Це насамперед передбачає наслідування та порівняння. Проте часто люди діють несвідомо і відповідно до певних стандартів і норм. Часто люди перестають визначати власний життєвий шлях, наслідуючи інших або роблячи безсистемний вибір.

Визначення, вибір та реалізація цінностей стає ключовим питанням у житті. Особистісні смисли впливають на конфігурацію життєвих шляхів і формують динамічну смислову систему.

Ціннісно-смислова система виконує функцію регуляції та контролю життєтворчості особистості, але водночас має просторово-часові виміри. Виходячи з цього, ми розглядаємо гармонійний взаємозв'язок **часового** і смислового вимірів особистості. Гармонійний взаємозв'язок цих двох вимірів ми вважаємо необхідною умовою формування цілісного погляду на життя.

Система особистісних цінностей є засобом розрізнення об'єктів і явищ навколишнього середовища за їх значущістю і визначає стійке ставлення суб'єкта до світу. Вона формується в процесі свідомого відбору об'єктів і явищ

навколишнього світу, які мають для нього найбільшу значущість, і визначає стійке ставлення до світу. Формується в процесі свідомого вибору об'єкта. Формування ієрархічної системи цінностей особистості гарантує гармонійну цілісність і моральну стійкість. Це також гарантує здатність до самовизначення в майбутньому.

Інтенсивне формування цілісної системи особистісних цінностей починається в ранньому юнацькому віці. Розвиток цих цінностей, перетворення їх на життєві принципи і боротьба за їх реалізацію може становити життєву стратегію. Життєва стратегія - це вміння будувати життя відповідно до своєї особистості та типу характеру, спосіб вирішення протиріч між зовнішніми та внутрішніми умовами дійсності. Це спосіб розв'язання суперечностей між зовнішніми та внутрішніми умовами реального життя.

Це спосіб вирішення протиріч між зовнішніми та внутрішніми умовами реального життя. Формування життєвої стратегії багато в чому визначається життєвою позицією людини, її життєвими цілями і завданнями. Якщо ці питання примітивні, а погляд на життя вузький і немає ніякого погляду на життя, то потреба в самій стратегії зникає. Якщо позиція нестійка і суперечлива, важко побудувати стратегію.

Потреба у визначенні, формулюванні та реалізації життєвої стратегії тісно пов'язана з потребою зробити життя більш насиченим і більш усвідомленим.

Нам потрібно бути більш свідомими. Уникати життєвих проблем і не бажати ускладнювати своє життя чимось, що виходить за рамки повсякденності.

Це рівнозначно відмові від стратегії та організації в житті. Усвідомлення потреби і необхідності планувати свій життєвий шлях призводить до створення спеціального життєвого плану. Усвідомлення потреби і необхідності планувати свій життєвий шлях призводить до появи особливого утворення, погляду на життя, який включає минуле, теперішнє і майбутнє.

У ньому минулі, теперішні і майбутні події займають певне місце і отримують відповідний статус. (Є.І. Горовака, О.О. Кронік) отримують належний статус у визначенні наступного етапу життя [1]. Існують досить великі індивідуальні

відмінності в тому, як люди сприймають час. Існують досить великі індивідуальні відмінності в тому, як люди сприймають час і планують своє життя. Наприклад, експериментально доведено, що темперамент людини впливає на форму і засоби, за допомогою яких вона прогнозує своє життя. Так, випробовувані з групи холериків концентруються на майбутньому, в той час як випробовувані з групи меланхоліків досить байдужі до минулого. Вони живуть в умовах неминучого дефіциту часу. Для тріадичних людей майбутнє приваблює своєю новизною, а минуле - безповоротне. Минуле не можна виправити. Час для них також поспішає, що викликає страх, що вони не встигнуть. Меланхоліки відчують, що час зупинився. Флегматики мають сильну прив'язаність до минулого, яке є для них надійним фундаментом життя. Для них час тече плавно і спокійно. Він тече м'яко [8]. П. Фресс розрізняє людей-фантомів і вторинних людей.

Перші живуть у теперішньому і постійно оновлюються теперішнім. І самі постійно оновлюються. Вони планують свої дії і вчинки на швидкий результат і постійно прагнуть змін.

Другі- це люди звичок і усталених норм. Вони стирають сьогоднішнє, протиставляючи йому свої враження від минулих подій [50]. Також варто згадати про внутрішній та зовнішній аспекти. Якщо розглядати етапи життя як етапи розвитку особистості, то екстерналії можна охарактеризувати наступним чином як початкові етапи становлення суб'єктності та формування особистості. На початковому етапі життєвий погляд на життя задається ззовні і визначається життєвими обставинами та найближчим оточенням. Згодом екстернальність перетворюється на інтернальність. Шкала інтернальності передбачає досить високий рівень усвідомлення своєї ролі у життєтворчості.

Рівень усвідомлення своєї ролі у життєтворчості. На вищому рівні особистісної та духовної зрілості людина виходить за власні межі і відчуває себе частиною чогось вищого. Тоді виникає нова спонтанна екстернальність. І з'являється нова спонтанна екстернальність. Це здатність органічно і спонтанно виражати свою сутнісну силу. Інтерес представляє не вік чи стать,

а тип особистості. Тип особистості визначає здатність планувати і прогнозувати своє життя. З віком у людей, орієнтованих на майбутнє з віком стає більш інтерналізованою [8]. Минуле накопичується і стає основою, на якій приймаються рішення про майбутнє.

Щодо гендеру. З точки зору гендеру, жінки більш схильні планувати своє майбутнє стосовно своєї сім'ї, тоді як чоловіки більш схильні планувати своє професійне майбутнє [3].

Стратегічний життєвий план - це план людини, своєрідна життєва візія. Формування глобальної системи життєвих цілей ґрунтується на усвідомленні цінності та значущості самореалізації, яке, на думку М.Р. Гінзбург, відбувається вже в ранньому юнацькому віці ціннісно-смысловий аспект самовизначення переважає над часовим [2].

Якщо життєва позиція слугує своєрідною платформою для життєвих стратегій, з якої виникають і формуються життєві стратегії, то стратегії також створюють умови для життєвих стратегій. Стратегії створюють подальший розвиток життєвої позиції, усвідомлення своєї ролі і призначення в житті та практичних умов для цього. Усвідомлення своєї ролі і призначення в житті створює умови для його реалізації. Під життєвою стратегією розуміють модель життя людини, зокрема можливість побудови життя з урахуванням особистих цілей, їх співвідношення з суспільними цілями та можливості їх реалізації.

Таким чином, життєва стратегія - це, перш за все, вибір напрямку і способу життя, який є важливим для особистості, визначення головних життєвих цілей та етапів їх досягнення, а також розв'язання екзистенційних суперечностей, які виникають у процесі реалізації ідеального життя. Це реалізація ідеального життєвого плану, досягнення поставлених цілей і розв'язання екзистенційних суперечностей, які виникають у процесі реалізації плану[1].

Стратегічний план життя - своєрідна форма активного усвідомлення та конструктивної організації свого майбутнього. Стратегічний план життя-це її

замисел, своєрідна картина життя. Він не є сукупністю життєвих кроків, які здійснюються по рецепту на всі випадки життя(весілля, дисертація, дитина і т.д.), він наповнений індивідуальним особистісним змістом - тим, як особистість хоче себе виразити, від чого застерегти, в чому знайти. Життєві цілі, мрії набувають форму і статус соціальної реальності тільки на основі стратегічного плану життя. Цей план не на бумазі, навіть не тільки в голові, він перш за все в душі, він і наповнює реальним смислом всі поточні справи, перетворюючи їх в реальність.

Високий рівень особистої соціальної активності дозволяє людині постійно вдосконалювати свою життєву програму і здатність до швидкої модифікації життєвої програми пов'язана із загальними навичками мислення, але, зокрема, з умінням вирішувати проблеми, пов'язані з рефлексією бажань, імпульсів, уподобань, тверджень, конкретних правил, якими користується особистість тощо. Ми бачимо схожість між поняттями життєвих програм і життєвих сценаріїв.

Життєва програма - це життєвий шлях людини, матриця життєвих цілей, рішень та орієнтирів.

Що таке життєва програма?

Життєва програма - це сукупність професійного самовизначення, громадянського самовизначення, життєвих цілей. Її можна визначити як загальну структуру, що охоплює основні життєві цілі та прагнення, пов'язані з громадянським самовизначенням, культурним зростанням та особистим життям [1].

Найвідомішими формами самопрогнозування є мрії, передчуття, надії, часові перспективи, життєві цілі та життєві програми. Важко знайти людину, яка хоча б іноді не мріє.

Що таке мрії? Психологи вважають, що мрія - це зорове відчуття. Воно сприймається людиною як щось дуже інтимне і яскраво пережите. Мрії бувають іноді пасивними, далекими від реальності, а іноді активними,

мотивуючими поведінку. Якщо зовнішні умови несприятливі для досягнення певної мети, люди долають перешкоди у своїх мріях і створюють можливості для фантастичного та казкового самовираження.

Ми не знаємо, наскільки наше майбутнє впливає на наше теперішнє, будь то успіх, невдача, одужання чи очікування ще страшнішого діагнозу.

Ще страшніший діагноз змушує нас несвідомо обирати свою поведінку. Наші мрії, фантазії, про які ніхто не знає, таємні мрії, мінливі думки - все це поступово створює підґрунтя для вибору конкретних варіантів розвитку, допомагаючи або перешкоджаючи їм, розриваючи порочне коло батьківських сценаріїв.

Більшість людей підсвідомо мають власні життєві сценарії і структурують відповідно до них тривалі періоди свого життя (місяці, роки і навіть ціле життя). Ми всі думаємо про своє майбутнє життя в дитинстві, часто на несвідомому рівні, ми малюємо в голові сценарії нашого життя.

Сценарії - це життєві плани, які постійно "розгортаються" і, як вже було сказано, формуються переважно в дитинстві під впливом батьків. Життєві сценарії в основному базуються на батьківському програмуванні, яке діти визнають з трьох причин.

- По-перше, батьки ставлять перед дитиною цілі, які вона повинна знайти для себе сама.
- По-друге, батьки допомагають віднайти спосіб, розподіляти свій час
- По-третє, дитина повинна знати як поводитися і як робити певні речі.

Самостійне навчання цікаве, але недостатньо практичне для того, щоб вчитися на своїх помилках. Батьки повинні програмувати життя своїх дітей і розповідати їм про свій досвід і про те, чого вони навчилися (або думають, що навчилися). Якщо вони невдахи, вони розповідають їм про свою програму невдач. Якщо батьки - переможці, вони програмують життя своїх дітей відповідно. Однак хоча результат визначений програмою батьків, дитина все одно може обрати свій власний шлях. Ми думаємо про це так: сценарій - це те, що людина має намір робити в майбутньому з дитинства. А життєвий шлях -

це те, що відбувається в реальності. Хвороба або нещасний випадок можуть порушити навіть найбільш продуманий життєвий план.

Те ж саме може статися, коли в сценарій протагоніста входить незнайома людина, наприклад, хуліган або вбивця. Коли ці факти об'єднуються. Життєві сценарії можуть мати навіть трагічні наслідки [7].

Тому визначення своїх життєвих перспектив, життєвих намірів та проектування свого життєвого шляху (визначення життєвої програми) не є одномоментною справою. (Визначення життєвої програми) не є чимось, що завершується швидко і одноразово. Цей процес є динамічним – по –перше.

По-друге, тому що зовнішні та внутрішні обставини постійно змінюються протягом життя.

Проаналізувавши низку поглядів на поняття життєвої програми, зосередимо увагу на наступному - життєва програма - це своєрідний цілісний погляд на життєвий шлях, що охоплює основні життєві цілі, пов'язані з професійним і соціальним самовизначенням, культурним розвитком та особистим життям.

1.4 Юність, як вік створення власного життєвого простору

Проблема вивчення психічного розвитку і, зокрема, становлення особистості є однією з головних у вітчизняних та зарубіжних психологічних дослідженнях. Однак у вітчизняній психології дослідження розподіляються на ті, що вивчають ранню пору життя людини (від дитинства до юності), та на ті, що вивчають зрілі етапи її життя. Розподіл обумовлюється методологічною різницею: у першому випадку людина (дитина) вивчається з точки зору психологічних і психофізіологічних симптомокомплексів, які відрізняють один вік від іншого; в другому - симптомокомплекси віку не виокремлюються, оскільки людина розглядається крізь призму її «самоздійснення» саморозвитку протягом усього її життєвого шляху. Інакше кажучи, дитина та період її дорослішання подається в теоріях лише як об'єкт досліджень, а доросла людина як суб'єкт її власного життя.

Будемо характеризувати юність як віковий етап з точки зору здатності особистості до активної діяльності по перетворенню навколишнього світу, тобто „світобудови, створення власного життєвого простору". Кожна фаза життя має в межах всього розвитку власне окреме завдання. Як сказав Гете: „Ідуть не тільки, щоб прийти, а щоб жити протягом шляху" [25]. Це стосується і юнацтва: людина протягом даного відрізка часу має вирішити ряд певних проблем. Різні психологічні школи по-різному декларують зміст завдань юнацького віку, але загалом бажаний результат - це перехід до самостійного дорослого життя внаслідок здійснення низки свідомих „життєвих виборів" [3] та подолання вікової кризи.

Книга Коула та Холла „Психологія юності" надає вичерпний перелік таких завдань:

- „досягнення загальної емоційної зрілості;
- розквіт гетеросексуального інтересу;
- досягнення загальної соціальної зрілості;
- емансипація від батьківського дому;

- досягнення інтелектуальної дорослості;
- остаточний вибір професії;
- опанування способів структурування вільного часу;
- побудова психології життя, яка би брала за основу свідому поведінку;
- досягнення ідентифікації „Я” (перцепції)” [12].

Це погляд біхевіоризму та емпіризму. З позиції психосинтезу Роберто Ассаджіолі обґрунтовує необхідність „духовного пробудження” особистості. Він пояснює: „Я використовую слово „пробудження” символічно, адже воно яскраво вказує на необхідність усвідомлення нової зони переживань, людина споглядає нову, досі незнану, реальність свого внутрішнього світу”. Цікавим також видається той факт, що він наголошує на своєрідності переживання кризи людиною сучасною, яка є „особистістю надто розвиненою, складною, що має потужний критичний розум”.

Неабияка увага приділяється юності як першому етапові дорослого життя в юнгініанській теорії. Юнг вказує, що „тільки доросла людина може піддавати свої можливості сумніву, і тому бути не в ладах з самою собою”[22], тобто переживати вікову кризу або кризу життєвого вибору. Він вказує на джерело юнацьких проблем : „Переважна більшість дотикається вимог життя, що переривають сон дитинства” [1]. Якщо індивід достатньо підготовлений, то перехід до професійного життя проходить безконфліктно. Але якщо є ілюзії, що контрастують з дійсністю, то відразу і виникають проблеми. Юнаки не вступають в життя без певних уявлень, що вже склалися. Інколи ці уявлення виявляються хибними, вони не відповідають тим умовам, з якими стикається молода людина в реальному житті. Досить часто це пов'язано з не виправданими сподіваннями, з недооцінкою зовнішніх труднощів, або ж з безпідставним оптимізмом чи негативізмом. Список цих причин перших усвідомлених проблем досить великий, можливі також складнощі не тільки при зіткненні суб'єктивних уявлень із зовнішніми проблемами, а і внутрішні душевні протиріччя.

При ознайомленні з поглядами різних психологічних шкіл на

кризу юнацького віку було би доречно пригадати вплив на перебіг цього періоду екзистенціального аспекту дорослішання (на якому роблять акцент представники гуманістичної психології), а не фізіологічного, психологічного чи соціального (хоча участь цих змінних у зростанні дитини безумовно враховується). Зміст же екзистенціального аспекту розкривався нами як процес визначення юнаком своєї смисложиттєвої позиції (тобто розуміння, інтерпретація, створення ним основ свого існування).

Цікаво було б звернутися до описової, „полярної, поліметричної“ характеристики даного віку, створену в рамках епігенетичної концепції Е.Еріксона. Тут йдеться про „набуття відданості та вірності“[6] як очікуваний результат розвитку, який може бути досягнуто у групі однолітків як у провідній сфері стосунків. Тут же зазначені суттєві полярні утворення в особистості: „ідентичність -невизнання“.

Продовжуючи тему зарубіжних авторів, хотілося б пригадати Шарлоту Бюлер, яка висунула припущення, що юність (як і кожна фаза життєвого шляху) має власні домінуючі тенденції, мотивації. В даному випадку „прагнення до самоздійснення“ є і процесом, і підсумком пережитого юнаком чи дівчиною в цей кризовий період.

На цьому ж наголошується в цікавому дослідженні американських вчених Р.Гаулда, Д.Левінсона, Д.Вейланта, які вбачають зміст життєвого вибору, що здійснюється, у „віддаленні від батьківського дому, дорослішанню, потягу до самостійності“. При цьому домінуючим почуттям є „невизначеність“. У вітчизняній психології детально розробив цю важливу епоху життя І.Кон: перехід від дитинства до зрілості він поділив на три етапи (підлітковий, юнацький вік та пізня юність, або початок дорослості). До того ж кожен період розглядається всесторонньо: „з точки зору біологічного дозрівання, в соціальному та психологічному аспектах. Так, біологічно юнацький вік - це повне завершення полового дозрівання, а початок дорослості характеризується зрілістю організму у всіх відношеннях; в плані соціальному юнацтво - це період завершення первинної соціалізації; психологічно ж

юнацький вік характеризується становленням самосвідомості, образу „Я”, самовизначенням, обранням професії, найважливіше психологічне новоутворення - це відкриття внутрішнього світу особистості". Для пізньої юності ведучий вид діяльності - праця.

Окресливши таким чином головні характеристики юнацького вікового періоду, І.Кон повністю реалізував методологічні ідеї класика вікової психології, Л.С.Виготського.

З-поміж вітчизняних психологів непоміченою не може залишитися постать М.С.Кагана, котрий на основі морфологічного аналізу діяльності як суб'єкт - об'єктного відношення, виділив „ціннісно-орієнтаційну" діяльність як провідну для фази юності, тим самим підтвердивши смислопошуковий сенс даної вікової кризи.

Тож особистісна інтеграція завершується саме кризою юності (17—21 рік), що виявляється початком становлення авторського підходу до визначення і реалізації свого власного погляду на життя і на вибір індивідуального способу життя. Початок рівня суб'єктності вбачається у формуванні реальних життєвих планів, активному освоєнні професійної діяльності, соціальної ролі дорослого, пошуку супутника життя[3].

Найбільш активно суб'єктність людини розвивається в період молодості (19—28 років) — період активного соціального і професійного розвитку, коли відбувається пізнання себе в професійних ролях, переборенні життєвих труднощів.

Самовизначення пов'язане з новим сприйманням часу - співвіднесенням минулого і майбутнього, сприйманням теперішнього з точки зору майбутнього. В дитинстві час усвідомлено не сприймався і не переживався, тепер усвідомлюється часова перспектива^ охоплює приналежне йому минуле і спрямовується в майбутнє. Спрямованість в майбутнє тільки тоді сприятливо впливає на формування, коли є задоволеність теперішнім. При сприятливих умовах розвитку юнак прагне в майбутнє не тому, що йому погано в теперішньому, а тому що попереду буде ще краще.

В цей час починає розвиватися і моральна стійкість особистості. В своїй поведінці юнак все більше орієнтується на власні погляди, переконання, які формуються на основі набутих знань і власного, хоч і невеликого життєвого досвіду.

Самовизначення, стабілізація особистості в ранній юності пов'язана з виробленням світогляду. Як відомо, в підлітковому віці дитина відкриває для себе свій внутрішній світ. В цей же час вона досягає рівня формально-логічного мислення. Інтелектуальний розвиток, який супроводжується накопиченням і систематизацією знань про світ та інтерес до особистості, рефлексія в ранній юності є тією основою на якій будується власний світогляд. Картина світу при цьому може бути матеріалістичною чи ідеалістичною, створюватись на базі релігійних уявлень і т.д.

Слід зауважити, що проблеми світогляду не вирішуються один раз в житті, раз і назавжди. Наступні кризи, повороти життя приведуть до перегляду юнацьких позицій. Доросла людина все одно буде повертатися до вічних питань, відмовляючись від попередніх рішень чи переконуючись у правильності власних рішень, але вже на іншому більш високому рівні.

Після закінчення школи починається новий етап юності - реалізація поставлених цілей, робота по вибраній спеціальності, навчання у вузі, інколи створення сім'ї.

В дитинстві межі вікових періодів визначені. Коли дитинство залишається в минулому, всі психічні функції в основному сформовані і починається стабілізація особистості, рамки окремих вікових періодів стають більш умовними. Для тих хто важко переживає кризу 17 років, характерні різні страхи. Відповідальність перед собою і своїми рідними за вибір, страх перед новим життям, перед невдачею при ступі до вузу, у юнаків - перед армією. Індивідуальні відмінності в переживанні кризи 17 років досить великі. Нова життєва ситуація потребує адаптації до неї. Допомагають адаптуватися в основному два фактори: підтримка сім'ї та впевненість в собі.

Соціальна ситуація розвитку в юнацькому віці - ситуація вибору життєвого

шляху. Починається реалізація планів задуманих в 16-17 років, інколи успішна, яка приводить до відчуття задоволення, іноді призводить до усвідомлення помилковості зробленого вибору, розчарування, прагнення до нових цілей. Ціна зробленої в цей час помилки - велика: це не шкільна двійка, а втрачені роки, необхідність починати все спочатку. 19-20-літні юнаки основні труднощі свого життя пов'язують з появою відповідальності, якої не було раніше. Для юності характерні три основні варіанти життєвого шляху: навчання у вузі, пошук роботи, і для юнаків - служба в армії. Є і більш рідкісні варіанти - вступування у кримінальний світ, иждивенство (життя за рахунок батьків, чи чоловіка при відмові від навчання та роботи).

Здорові юнаки, які не навчаються на денних відділеннях вузів, призиваються до Збройних сил. Служба в армії - це ще одна різка зміна способу життя. Жорсткий режим, великі фізичні навантаження і підкорення старшим за званням - стає для багатьох справжнім випробуванням. В той же час армійське життя в деякій мірі простіше ніж громадське. Воно чітко регламентоване, солдату не потрібно самому планувати свої дії, відповідати за їх наслідки. Для юнаків з певним характером вона підходить, зрозуміло, при сприятливих умовах служби [13].

В даний час служба в армії пов'язана з двома проблемами: наявність гарячих точок та дідівщина [15]. Служба в регіонах, де йдуть або можуть виникнути військові дії, небезпечна, пов'язана з ризиком втратити здоров'я або навіть життя. Самосвідомість, світогляд, ціннісні орієнтації тих, хто був поранений, пережив полон чи втратив друзів змінюються. З таким життєвим досвідом нелегко потім повернутися до звичайного мирного життя, і дуже часто після повернення солдатам потрібна психотерапевтична допомога.

Дідівщина пов'язана з проникненням в армію кримінальної субкультури.

Посилюються ієрархічні відносини; солдати діляться на групи: старих-новачків, вожаків-низів. Низи повинні виконувати частину роботи за вищестоящих в ієрархії, вони піддаються приниженню та фізичному насиллю.

Групова агресія верхів здійснюється на фоні звуження групової свідомості: група як би не задумується про можливі наслідки. Включаються такі механізми, як емоційне зараження та конкуренція(змагання).Захисний механізм ідентифікації з агресією дозволяє багатьом приниженим солдатам позбавитись від тяжких переживань і, приймаючи і виправдовуючи жорстокість відносин, чекати підвищення свого статусу. Ставши дідами, вони по закону бумеранга повертають, щойно прибувши солдатам, накопичені образи, замість співчуття та розуміння, реалізують ті самі відносини, жертвою яких вони самі нещодавно були. Головним стимулом агресії є бажання відчутти владу над людьми. Відчуття домінування компенсує сформоване раніше відчуття неповноцінності. Якщо юнак проходить через всі випробування він міняється - стає дорослішим та психологічно стійкішим, так як зупиняється на рівні психології діда, агресивного і мстивого. Втеча від суспільства - ще один варіант організації життя в юнацькому віці. Не залежно від того навчається юнак чи працює він може вибрати цей шлях: втеча в наркотики, релігійні секти, нарцисичну зажуреність в свій власний світ і т.д.

Цей варіант не можна назвати свідомим життєвим вибором.

Отже юність - перший період дорослого, самостійного життя. Відповідальність за своє майбутнє визначає специфіку даного вікового періоду. Для когось в юності починається реалізація життєвих планів, чітко сформованих ще в старших класах школи, йде перевірка їх правильності в життєвій практиці. Дехто продовжує пошуки себе у дорослому житті, намагаючись вирішити проблему самовизначення методом проб і помилок. Не дивлячись на те, що життєвий світ і відповідні йому світоглядні установки сформувалися ще в попередні періоди, багато що ще уточнюється і усвідомлюється в ході цих, часто важких пошуків.

Найбільш активно суб'єктність людини розвивається в період молодості (19—28 років) — період активного соціального і професійного розвитку, коли відбувається пізнання себе в професійних ролях, переборенні життєвих труднощів [14].

Молодість охоплює період від закінчення юності(від 20-23років) до приблизно 30 років. Молодість - це, перш за все, час створення сім'ї, час освоєння вибраної професії, формування відношення до суспільного життя та своєї ролі в ньому. Специфіка молодості, як вікового періоду не завершується вибором супутника життя і створенням сім'ї. Інша сторона соціальної ситуації розвитку - оволодіння вибраною професією. В юності відбувається особистісне та професійне самовизначення, вибір життєвого шляху. В молодості людина утверджує себе у вибраній професії, набуває професійної майстерності, А.В.Толстих підкреслює, що в молодості людина максимально працездатна, витримує найбільші фізичні і психічні навантаження. При вдалому виборі життєвого шляху вже в молодості людина досягає в своїй професії досить високого рівня майстерності і його об'єктивного визнання.

Розділ 2 Особливості формування життєвих програм військовослужбовців

2.1. Військова діяльність, як особливий вид діяльності

Люди задовольняють свої життєві потреби через позитивну взаємодію з навколишнім середовищем. Основними видами людської діяльності є праця та спілкування в різних його формах. Всі інші види діяльності є похідними від них, військова служба, спорт тощо. Початковою потребою людини і суспільства було жити в мирі та спокої. Для цього необхідно було знайти шляхи і засоби гарантування безпеки, в тому числі і військові. Військова служба в Збройних Силах України є дуже важливим видом діяльності з гарантування безпеки держави.

В її основі лежить діяльність військовослужбовців, відсутність нормальних побутових умов, наявність певних дискомфортів, особлива регламентована поведінка, вузьке коло дружніх стосунків молоді.

Військова діяльність є частиною військової служби. За своїм змістом військову діяльність можна поділити на два види:

Навчальна та бойова діяльність.

Бойові дії відбуваються під час бойових зіткнень, тобто в бою, де кінцевою метою є перемога над супротивником.

Навчально-бойові заходи готують військовослужбовців до можливих бойових дій і відбуваються безпосередньо у військових частинах та навчальних підрозділах Збройних Сил України. Метою діяльності є підготовка військових фахівців для різних видів і родів військ [13].

Завдання допризовної підготовки - підготувати молодих людей до вимог навчально-бойової діяльності та допомогти їм успішно адаптуватися до військової служби на ранньому етапі. Навчальні та бойові заходи можна поділити на навчальні заходи (військова підготовка, гуманітарна підготовка,

спеціальна підготовка); бойові заходи (виконання бойових завдань, бойові стрільби).

Навчальні заходи (військова підготовка, гуманітарна підготовка, спеціальна підготовка), бойова діяльність (бойові завдання, бойові стрільби, несення вартової служби тощо), повсякденна служба (внутрішня служба, служба в підрозділі тощо), військові навчання тощо), військові тренування тощо), військові навчання, обслуговування військової техніки, озброєння, тощо.

Порівняно з іншими суспільно важливими видами діяльності, військова діяльність, тобто строкова військова служба, характеризується високим динамізмом. Це включає високі фізичні та психічні навантаження, різкі переходи від одного виду діяльності до іншого, а також сувору регламентацію, чітку організацію та сувору дисципліну. Це регламентована, чітко організована і суворо дисциплінована діяльність (заснована на вимогах військових статутів, наказів та команд), обумовлена необхідністю підтримувати високий рівень бойової готовності підрозділів .

Військовослужбовці діють у різноманітних умовах, включаючи просторові (під відкритим небом, на пультах управління бойових машин і установок, у бліндажах), часові (вдень, вночі, в будь-який час), географічні (гори, море, південь, північ) та кліматичні умови. Військові операції є більш інтенсивними та екстремальними, ніж інші види операцій, і характеризуються неочікуваністю, раптовістю, незвичністю, здатністю порушувати і руйнувати сформовані до призову стереотипи поведінки, негативними психічними станами (тривога, страх, переживання, стрес, депресія). Все це спричиняє значні зміни в організмі молодшої людини. Фізіологічні зміни (зміни в вегетативній нервовій системі: дихання, кровообіг, частота серцевих скорочень, артеріальний тиск тощо). Психічні процеси (зміни уваги, сприйняття, мислення, пам'яті, уяви, емоційно-вольової сфери особистості), зміни на функціональному рівні практичної діяльності (працездатність,

успішність у військовій службі). Ці зміни в певному сенсі є взаємопов'язані та взаємно підсилюють один одного.

Військові дії - це колективна діяльність людей, яким держава довірила новітню зброю. Військові операції - це колективна діяльність людей, яким держава довірила сучасну зброю і техніку для забезпечення миру і спокою.

Військові формування - це соціальні групи, основним призначенням яких є військовий захист і оборона. Військові групи - це соціальні групи, основним призначенням яких є військовий захист і оборона держави. Військові групи характеризуються наступними ознаками.

По-перше, її діяльність має високу соціальну значущість і не пов'язана з іншими групами (трудовою, освітньою, сімейною);

По-друге, її діяльність детально регламентована;

По-третє, відносини між військовослужбовцями та жінками можна поділити на дві групи;

По-четверте, відносини між військовослужбовцями чітко поділяються на офіційну або державну службу (регулюється законодавством Збройних Сил України) та неофіційну службу (регулюється законодавством Збройних Сил України), регулюється Статутами Збройних Сил України) та позаслужбові, тобто неформальні, емоційні (виникають спонтанно, на основі симпатії, між військовослужбовцями, на основі спільних інтересів та орієнтацій, а не за бажанням командирів чи начальників).

Одним із важливих критеріїв статусного визнання військової служби може виступати цінність військово-професійної діяльності. Так дослідження, що проводилися показали, що відношення молоді до військової служби обумовлено наступними показниками:

- Професія військового робить людину фізично сильною, мужньою.
- Військовий-людина високої громадянської відповідальності.
- Військовий-високоосвічена культурна людина

- Професія військового потребує строгої дисциплінованості і результативності.

Становлення військовослужбовців за контрактом являє собою поступове просування більшості з них до досягнень - високого рівня військово-фахового розвитку, що характеризується певним освоєнням основ службової діяльності. Для кожного військовослужбовця цей процес індивідуальний в межах перебігу його динаміки. При цьому в ньому наявні закономірності характерні для всіх військовослужбовців - становлення є багатоплановим, діалектичним, і припускає позитивне вирішення свого військово-фахового розвитку, що виступають у реальній практиці у різного роду труднощів діяльності і спілкування. Ці протиріччя є внутрішніми джерелами розвитку, причинами зміни власної активності в процесі становлення. Виникнення тих чи інших протиріч, які переживають молоді солдати військової служби за контрактом у вигляді етапів суб'єктивної незадоволеності, відображає з психологічної точки стан потреб особистості в комплексі засобів та умов, що дозволяють їй підтримувати свою життєдіяльність, розвиватися та підтримувати свої соціальні функції. Становлення розглядається, як процес послідовного досягнення військовослужбовцями більш високого рівня освоєння своїх функціональних обов'язків. Сутність психологічних змін у військовослужбовців за контрактом полягають в перебудові потребово - мотиваційної сфери, системи наявних знань, навичок, умінь, у розширенні, поглибленні орієнтованої основи діяльності відповідно до нових задач, цілей, перспектив й умов їхньої реалізації. М.І.Дяченко ” ...військовослужбовці на початку служби не стільки набувають нові властивості і якості, скільки перебудовують вже наявні. Збереження ефективності діяльності відбувається головним чином через готовність звикання до нових умов...” Дослідження показують, що соціально-психологічна адаптація військовослужбовців-контрактників завершується після шостого місяця служби. Вже в цей період можна легко визначити соціально значущі оперативні цілі. Зокрема, "зайняти

командну посаду", "завоювати авторитет", "zareкомендувати себе як командира", "завоювати авторитет солдата", "володіти собою" тощо. При цьому військовослужбовці строкової служби, як правило, були пасивними у своїй службі або взагалі не могли чітко визначити свої цілі, або ставили перед собою явно несуттєві цілі, на кшталт "не бути підданим дисциплінарним стягненням".

Психологічна готовність до військової служби є складною особистісною властивістю, рівень сформованості якої визначається ступенем розвитку всіх сфер психіки людини (мотиваційної, когнітивної, емоційної, сенсорної та вольової). Щоб сформувану психологічну готовність до військової служби необхідно розвинути такі три рівні готовності: соціально-психологічна готовність, загальновійськова та професійна готовність, емоційно-вольова готовність.

Соціально-психологічна готовність – це готовність до військової служби яка характеризується ступенем бажання молоді служити в армії, інтересом до військової діяльності, військовими ідеалами, ступенем бажання молоді служити в армії, інтересом до військової діяльності, почуття обов'язку, почуття відповідальності перед суспільством, патріотизм, розуміння соціальної значущості та необхідності військової служби, а також моральних якостей, необхідних для військовослужбовців .

Загальна військово-професійна готовність до військової служби визначається ступенем сформованості у молодих солдатів необхідних знань, умінь і навичок (наприклад, статуту ЗСУ, вогнева підготовка, стройова підготовка, фізична, тактична медицина, бойова підготовка). Молоді солдати проходять початковий військовий курс під час допризовної підготовки. Вони також отримують відповідні знання в процесі вивчення інших предметів.

Для того, щоб вступити до лав ЗСУ і здобути військову спеціалізацію в навчальному підрозділі, молодим людям необхідно сприйняти військову спеціалізацію, а також повинні бути добре розвинені психічні пізнавальні

процеси, такі як мислення, пам'ять та уява. Чим вищий рівень знань і навичок, тим краще функціонують психічні когнітивні процеси.

Знання, вміння та навички, набуті до призову в Збройні Сили України впливають на ефективність військової діяльності та рівень її усвідомленості. Військова діяльність, як уже зазначалося характеризується особливою радикальністю та інтенсивністю порівняно з діяльністю підлітків у допризовний період (навчання, робота, спорт тощо), які є більш фізично та психічно напруженими і вимагають вміння регулювати поведінку та психічні процеси.

Психологічна готовність до військової служби характеризується здатністю людини регулювати свій емоційний стан (тривогу, страх, розчарування, образу, радість), та здатністю протистояти складним умовам, обмеженням і викликам військового життя. Чим більше сформована волява здатність молодшої людини, тим більше глибоке усвідомлення ним соціальної значущості військової служби, тим вищий рівень емоційної та спонтанної готовності до виконання завдань за призначенням. Всі елементи психологічної готовності до військової служби взаємопов'язані.

Якщо старшокласники зацікавлені у військовій службі та мають високий рівень усвідомлення необхідності військової служби (соціально-психологічна готовність), то вони докладуть максимум зусиль для її підготовки - (поглиблюватимуть свої знання з допризовної підготовки, займатимуться фізичною підготовкою (військово-професійна готовність), підвищуватимуть свою емоційну та спонтанну готовність. Психологічна, тобто внутрішня готовність до діяльності впливає на її зовнішню ефективність. Чим вища психологічна готовність молодих людей до військової служби, тим успішнішою буде їхня військова служба.

Згідно з результатами дослідженнями Е.Афоніна блок службово-патріотичних цінностей, що охоплюють престиж військової служби, вірність конституції, престиж армії і т.д. притаманний лише військовослужбовцям з вислугою років понад 15 років. Блок матеріальних цінностей -забезпечення

стабільності існування, кар'єра, можливість рано вийти на пенсію і т.д. домінує у військовослужбовців з вислугою 5-10 років. Блок родинних та особистісних цінностей - родина, особистісна свобода, гідність є важливішою для молодих військовослужбовців, але майже повністю розпадається з вислугою років. Умови перебування в армії значно відрізняються від звичних умов життя, оскільки військовослужбовці перебувають в умовах в яких наявний ризик для життя. В літературі виділяють особливі, екстремальні та над екстремальні умови. Особливі - це такі умови за яких діяльність пов'язана з епізодичною дією екстремальних чинників. Екстремальні умови передбачають постійну дію екстремальних чинників, що можуть становити небезпеку. Над екстремальні умови передбачають постійну дію чинників, що мають реальну небезпеку. Для військовослужбовців строкової служби та служби за контрактом вже є особливими умовами діяльності, військові навчання-вже є екстремальними умовами, а проходження військової служби в гарячих точках-над екстремальними умовами .

Професія військового посідає особливе місце серед інших прагнень і намірів людини. Про моральну зрілість людини можна судити за її ставленням до праці та виконання службових обов'язків.

Якими б компетенціями людина не володіла, яких би успіхів не досягла в культурному розвитку, лише в праці вона знаходить справжню цінність та гідність. І це безпосередньо пов'язано з моральним вихованням всього особового складу Збройних Сил України.

Військова професія Збройних Сил України має конструктивний вплив на загальні життєві цілі військовослужбовців. Характер військової професії визначається потребами суспільства, психофізіологічними особливостями, здібностями та потребами особистості, а також спрямованістю особи на військову діяльність, що ґрунтується на особливостях, здібностях і потребах особистості, та переконанні, що військова професія надає особі:

а) здатність до військової діяльності;

б) можливість працювати в армії.

Військова професія дає можливість максимально реалізувати свої розумові та фізичні здібності та потенціал, самореалізації та самоствердження в суспільстві, з етикою служіння своїй країні як основою життя.

Військові професії виконують функцію залучення людини до суспільного життя в особистісно визначений спосіб, а саме:

Присвячена захисту інтересів Батьківщини у складі Збройних Сил України, вона відіграє роль у визначенні діяльності особистості.

Визначаючи діяльність особистості та виконуючи роль організації її життя, роблячи його осмисленим, цілеспрямованим та ефективним. Процес формування військової професії – це процес який визначається домінуючою в суспільстві системою цінностей, рівнем суспільної свідомості, соціальними цінностями ЗСУ. Від них залежить соціальна цінність Збройних Сил та наявність відповідних якостей і компетенцій.

Основні шляхи реалізації професії.

Основними шляхами реалізації професійної підготовки в контексті будівництва Збройних Сил України є підвищення престижу військової служби, удосконалення системи військово-професійної орієнтації та професійного відбору, подальший розвиток військово-патріотичного виховання молоді та військовослужбовців. Необхідно розрізняти загальні професії в житті та професії в армії.

Зазвичай, головна мета людини - прожити життя, яке суб'єктивно відповідає її ієрархії. Іншими словами, жити певним способом життя.

Ця мета є загальним життєвим покликанням і загальною стратегією соціально-орієнтованої життєдіяльності людини.

Загальне покликання військовослужбовця в генетичному і структурному плані відіграє провідну роль у ставленні військовослужбовця до свого покликання.

Протиріччя між потребами суспільства, Збройних Сил України і військовослужбовців та покликанням особистості має бути розв'язане.

Протиріччя між військовою справою і покликанням особистості має вирішуватися через функціональне збагачення професійної діяльності військовослужбовців, а також через їх виховання.

Виховання військовослужбовців - це також надання їм ширшого погляду на життя і вміння знаходити умови для реалізації свого покликання в житті.

Реалізація покликання

Для того, щоб реалізувати своє покликання, людина повинна вміти використовувати багатство можливостей, які надає їй суспільство.

Покликання людини в сучасному демократичному суспільстві дедалі більше полягає в тому, щоб розвивати всі свої сутнісні сили з найбільшою користю для себе і суспільства. Це можливо лише тоді, коли різні соціальні функції стають способом життя, що постійно змінюється. Здатність військовослужбовців реалізовувати своє покликання, як загальновійськове, так і військове, є індикатором наявності гуманістичного потенціалу в соціальній системі. Важливим елементом військової професії є спрямованість і схильність до певного виду військової діяльності. Стійка спрямованість виражається в невтомному оволодінні знаннями, уміннями, навичками в обраній військовій професії та в стійкому прагненні до самовдосконалення. Ті, хто має стійку спрямованість, без вагань змінюють професію і легше долають труднощі. Доведено, що формування та реалізація військової професії є суперечливим процесом, який відображає взаємозв'язок між особистістю військовослужбовця і суспільством, суспільством і армією, особистістю і військовою діяльністю.

Професія військового має соціально детермінований характер. Вона трансформується в індивідуальне самовизначення. У міру розширення соціальної свободи військові професії набувають все більшого значення як фактор внутрішнього самовизначення особистості.

Професія як фактор самовизначення особистості в суспільстві набула більшого значення. Формування та реалізація військової професії потребує значного періоду часу. Оскільки становлення та реалізація військової професії

потребує значного періоду часу, то етапи та особливості її розвитку є різними. Розвиток військової професії є показником соціальної зрілості суспільства. Це показник соціальної зрілості осіб, які обирають військову професію. Військова професія слугує для конкретизації та стабілізації поглядів людини на життя. Покликання мобілізує та зосереджує зусилля людини в одному напрямку. Воно робить життя людини більш ефективним.

Ми вважаємо, що недоречно протиставляти контрактну службу строковій, оскільки це провокує напруження між військовослужбовцями, розподіляючи їх на високооплачуваних та “ображених”. Згідно з дослідженнями А.К.Дегтярева і Е.Ю.Литвиненко [4], більшість військовослужбовців за контрактом мотивують свій вибір діяльності перспективами покращення свого матеріального становища. Меркантильна мотивація призводить до того, що лише близько 20% військовослужбовців бачать свою службу, як виконання свого громадянського обов’язку. Решта заявили, що для них військова служба це така ж професія, як і інші, або вони йшли на службу під тиском батьків. Хотілося б підкреслити, що життєві стратегії військовослужбовців спрямовані на прогнозовані ситуації, які б не перевищували особистісний адаптивний потенціал. Стратегія росту передбачає життя, професійну ідентифікацію, підвищення престижності військової служби. Значна частина юнаків, які пішли на військову службу виражають занепокоєння низькими можливостями реалізації життєвих стратегій, перешкодами на шляху професійного зростання у зв’язку з зовнішніми проблемами (зокрема політикою держави). Частина відчуває страх перед складнощами військової служби. В життєвих стратегіях головну роль відіграє особистісні ресурси та якості [9]. Серед якостей, які є запорукою життєвого успіху військовослужбовці виділяють наступні - рішучість, практичність та діловитість. Рішучість означає готовність до випробувань військової служби і швидке, адекватне реагування на ситуацію, що виникає в умовах ризику. Практичність визначає інноваційний потенціал, гнучкість свідомості, що позитивно впливає на зміну професії, але може ускладнити

входження у військовий колектив, слідування стандартам військової служби. Опитані демонструють впевненість у власному успіху, але значна частина тих, які не визначилися говорять про перенос невизначеності у військове середовище. Військовослужбовці, які нещодавно прийшли на службу слідують стереотипним уявленням про особистість військовослужбовця, погоджуються із залежністю від випадковості. Життєві стратегії солдат розділили на 3 основні категорії - прихильники успішної професійної кар'єри актуалісти, толерантні інноваціям, і невизначені. Якщо у перших - прихильників стратегії росту - переважає активна життєва позиція, професійне самоствердження, то актуалісти та невизначені орієнтовані на допомогу батьків, везіння. Таким чином, військова діяльність, як особливий вид діяльності характеризується особливими умовами, які часто становлять небезпеку для життя і саме це найчастіше викликає ряд змін в особистості військовослужбовця.

2.2. Умови формування життєвих програм військовослужбовців.

Відомо, що формування життєвої програми відбувається в значній мірі під впливом батьківського програмування, але воно може бути детерміновано також :

1. соціальним середовищем та умовами життя
2. провідною діяльністю, усвідомленням особистістю свого місця в навколишньому світі
3. уявленням про сутність власного Я
4. знаходженням свого об'єкта ідентифікації [13].

У військовослужбовців становлення життєвих програм обумовлено перш за все особливостями військового соціального середовища. І більшість детермінант набувають своєрідних характеристик в ньому. Це обумовлено суттєвими відмінностями в організації життєдіяльності військових. Військове соціальне середовище має низку специфічних властивостей, серед яких:

1. Готовність до діяльності, що передбачає ризик для життя і здоров'я
2. Висока ступінь нормативності, жорстка регламентація діяльності законами, статутами і наказами командування, послідовною реалізацією принципу єдиноначальності
3. Високе моральне і фізичне напруження
4. Ізольованість від батьків і соціального середовища в якому проходило виховання і становлення особистості [14].

Важливе значення мають психологічні вікові аспекти. Зокрема, вік, коли юнаки йдуть до армії характеризується початком становлення авторського підходу до визначення і реалізації свого індивідуального способу життя.

Життєва програма відтворює провідну життєву лінію, котра накладає відбиток на всі прояви особистості. Якщо в людини є сутнісна діяльність, що виявляє її головні потенції, прагнення та досягнення, вона відчуває

задоволення від життя як такого, переживає його наповненість, усвідомленість, корисність. Якщо ж такої діяльності немає, на людину очікує криза смисловтрати. Військовослужбовці, які проходять строкову службу, роблять це в основному по примусу. То про яку сутнісну діяльність може йти мова(особливо на початку служби)? Можливо пізніше коли вже пройде період адаптації, частина військовослужбовців усвідомить, що військова служба є їхнім покликанням. Але це більше характерно для юнаків, які йдуть служити за контрактом. Адже вони свідомо обирають свій професійний шлях. І от саме для них військова служба є сутнісною діяльністю в якій вони можуть самореалізуватися. Зі зміною життя, тобто, її новизною, яка полягає в зміні обставин, умов життя, її відносин, змінюється і сама людина. Вона стає більш зрілою, чіткіше бачить своє місце в житті, свої життєві цілі(можна зробити припущення, що це відноситься до військовослужбовців контрактної служби). Але зміна особистості не завжди є розвитком. Часто зміни людини-це своєрідна поступка обставинам(коли юнак проходить строкову службу, це часто і є пристосуванням до вимог суспільства, батьків і т.д.). Пристосування до них говорить про неспроможність оволодіти своїм життям. В такому випадку переважає лінія зовнішніх подій, а саме життя перетворюється в одноманітно змінюючи дні. Зникають життєві цілі, домагання, зникає план внутрішнього волевиявлення людини. Задача удосконалення свого життя, прагнення розширити його сфери-зникає, а особистість змінюється лише в “життєво - побутовому” плані. Смысл життя, як прагнення до реалізації себе в житті поступово втрачається, залишаються поточні смисли та задачі. Таким чином втрачається і стратегія життя, залишається лише щоденна практика реалізації поточних справ.

Життєва програма відтворює провідну життєву лінію, котра накладає відбиток на всі прояви особистості. Життєву лінію визначає життєва зрілість. Остання проявляється в умінні об'єднувати свої індивідуальні особливості,

свої вікові можливості, власні домагання з вимогами суспільства. Здатність реалізувати цю єдність визначають, як життєву стратегію.

Така стратегія може будуватися перш за все на основі уявлень про цілісність, поетапність, перспективність свого життєвого шляху. Життєвий шлях представляє собою не тільки раз і назавжди зафіксовану позицію, але й певну життєву лінію, тобто реалізацію своєї позиції в часі, її поступове розширення. Одні вважають, що потрібно як можна раніше створити сім'ю, інший навпаки, зберігаючи особистісну свободу, спочатку прагнуть подивитися світ і т.д.

Що стосується статі, то експериментально доведено, що жінки у більшій мірі планують своє майбутнє, пов'язане з сім'єю, а чоловіки з професійною діяльністю.

Ми припускаємо, що головним аспектом життєвих програмах військовослужбовців за контрактом і є професійна самореалізація. Для них характерні життєві програми з розробленими цілями і засобами реалізації. Але оскільки ми досліджуємо юнаків, які ще тільки нещодавно почали службу, то в них можуть переважати ще поки, що меркантильні цілі пов'язані з “споживацькими інтересами” щодо, наприклад, високого матеріального забезпечення військовослужбовців, панування у суспільстві серйозного, поважного ставлення до військових, чи то, користування пільгами і т.д. Тоді як для більшості військовослужбовців строкової служби, як ми вважаємо, характерні життєві програми з розробленими цілями проте не розробленими засобами реалізації. Оскільки їх примусово “закинули” в середовище де вони не бачать перспектив. Більшість з них хотіли побудувати своє життя по-іншому, а служба в армії на деякий час руйнує уже розроблену життєву програму, плани. І це спричиняє певні особистісні переживання, які пов'язані зі їхніми майбутнім, з необхідністю його перебудови. Та чи стане служба в армії причиною повної руйнації життєвої програми чи просто незначним її корегування або й взагалі стимулом для особистісного зростання залежить від

особистості самого військовослужбовця, від особливостей його часової перспективи(чи зосереджений він на теперішньому чи спрямований у майбутнє),від того де і як він локалізує контроль над значимими для себе подіями (екстернальність чи інтернальність), чи відповідає рівень домагань вимогам середовища де він перебуває.

Різні люди в різній мірі є суб'єктами життя і в них виявляється різна міра цілісності життєвої програми, різний ступінь відповідальності дій особистості її цінностям, намірам і схильностям. У життєвій програмі інтегруються цілі і прагнення особистості згідно з реальними обставинами життя та особистісними можливостями.

Значним випробуванням для юнаків стає служба в армії. Адже сама військова діяльність пов'язана з ризиком для життя, і саме потрапляння в такі екстремальні умови може стати поштовхом для перегляду свого життя, навіть такого глобального аспекту, як смислу життя. Відомо, що коли людина пройшла випробування, які були небезпечні для життя, то міняється світогляд людини, відбувається переосмислення свого місця в цьому світі.

Як ми вище зазначали, життєва програма є розширеним варіантом життєвого плану особистості, яка охоплює не тільки близькі цілі, а й спрямована на планування всього життя людини. Як писав ще А.Адлер, якщо у людини є ціль у неї є заради чого жити, і до чого прагнути. Без відчуття цілі діяльність індивіда не мала б смислу. Таким чином, пізнаючи себе, свої потреби та враховуючи зовнішні умови людина проектує своє майбутнє, знаходить способи для реалізації своїх цілей.

Отже можна зробити висновок, що особливості військового середовища в якому перебувають юнаки визначають, в значній мірі, умови формування життєвих програм. Військовослужбовці, які проходять військову службу за контрактом мають більш чіткі та усвідомлені життєві програми, ніж ті, хто проходить строкову військову службу.

Розділ 3 Емпіричне дослідження психологічних особливостей формування життєвих програм солдатів контрактної служби

3.1. Обґрунтування методик дослідження

Для емпіричної перевірки нашого дослідження ми обрали наступні методики:

1. Тест смисложиттєвих орієнтацій, який був розроблений і адаптований Д.А.Леонтьєвим. Даний тест передбачає набір із 20 шкал, кожна з яких являє собою пару цілісних альтернативних речень з однаковим початком. Симетрична шкала градації (3 2 1 0 1 2 3) дозволяє визначити досліджуваному наскільки характерно для нього одне чи інше твердження. Досліджуваним пропонували обрати найбільш підходящу із 7 градацій і відмітити відповідну цифру. Для підрахунку балів необхідно перевести відмічені досліджуваним позиції на симетричній шкалі 3 2 1 0 1 2 3 в оцінки по висхідній чи низхідній асиметричній шкалі по наступним правилам:

У висхідну шкалу 1 2 3 4 5 6 7 переводяться пункти 1,3,4,8,9,11,12,16,17.

У низхідну шкалу 7 6 5 4 3 2 1 переводяться пункти 2,5,6,7,10,13,14,15,18,19,20. Після цього підсумовуються бали асиметричних шкал, що відповідають позиціям, які відмітив досліджуваний. Даний тест дозволяє охарактеризувати кожного досліджуваного за 5 основними шкалами

1. цілі в житті
2. процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя
3. результативність життя або задоволеність самореалізацією
4. Локус контроль - Я(Я-господар життя)
5. Локус контроль - життя або керованість життям

Поняття самоактуалізації відносять до людини цілісної, діяльної. Л.А.Коростилова виділяє найвищий рівень самореалізації - рівень смисложиттєвої і ціннісної реалізації. Дана методика визначає рівень прагнення до самоактуалізації - наскільки людина готова прикладати зусилля для того, щоб жити повноцінним особистим і професійним життям.

2. “САМОАЛ’Ч (Е.Шостром)

Ціль методики: виявлення загального особистісного потенціалу, здатності людини до саморозвитку, самореалізації сильних сторін особистості. Досліджуваним із двох варіантів тверджень в 100 питаннях пропонували обрати той, який точніше висвітлює їх думку.

Обробка результатів здійснюється за допомогою ключа по 11 шкалам:

I. Орієнтація в часі(високі показники характерні для людей, які живуть тут і тепер, здатних насолоджуватися актуальним моментом).

1. Цінності(високі показники характерні для людей, які вважають важливими такі цінності, як добро, краса, порядок, простота, самодостатність)

2. Погляд на природу людини (описує віру в людей в силу людських можливостей)

3. Потреба в пізнанні (описує здатність до повсякденного пізнання - бажання нового, інтерес до об’єктів не пов’язаних безпосередньо із задоволенням будь- яких проблем)

4. Креативність(творче відношення до життя)

5. Автономність(особистість автономна, незалежна і вільна. В термінах Е.Фромма автономність - це позитивна “свобода для” , а не “свобода від”.

6. Спонтанність(це якість, яка впливає із впевненості в собі та довіри до оточуючого світу)

7. Саморозуміння(схильність бути вільним від психологічних захистів, не схильні підміняти власні смаки та оцінки зовнішніми соціальними стандартами)

8. Аутосимпатія(добре усвідомлювана позитивна Я-концепція, яка слугує джерелом стійкої адекватної самооцінки).

9. Контактність(загальна схильність до взаємно корисних і приємних контактів з іншими людьми)

II. Гнучкість у спілкуванні (здатність до адекватного самовираження у спілкуванні).

3. Анкета

Нами було розроблено анкету, яка стосується життєвих цілей , які превалюють в даний момент та на майбутнє, служби в армії та її впливу на життєві плани, програми військовослужбовців, а також чи відчують вони контроль і відповідальність за події власного життя. Кожне питання передбачало варіант відповіді, а в деяких питаннях відводилося місце для власного варіанта відповіді.

4. Авторська Проективна методика «Моє життя» Т.Титаренко

Військовослужбовцям було запропоновано взяти кольорові олівці і почати послідовно позначати роки свого життя, довільно вибираючи для кожного року певний колір. Потрібно було намалювати не лише теперішнє життя, а рухатися вперед до зрілості, похилого віку, завершення життя.

При обробці результатів ми звертали увагу на те, які роки для досліджуваних були є і будуть активними(червоно-жовта гама), які пасивними(синьо-зелена гама), як виглядає майбутнє порівняно з теперішнім та минулим.

3.2. Аналіз отриманих емпіричних результатів дослідження

Дослідження проводилося нами на базі Вінницької військової частини. Вибірка - військовослужбовці строкової військової служби та служби за контрактом (50 осіб). І. На першому етапі дослідження ми провели анкетування, та проєктивну методику. Результати анкетування наведені в таблиці нижче.

Таблиця № 1

№ питання	1				2			3		4					5		6		7			
	А	Б	В	Г	А	Б	В	А	Б	А	Б	В	Г	Д	Е	А	Б	А	Б	А	Б	
Варіанти відповіді																						
Солдати контрактної служби	10	14	1	17	8	1	24	1		11	8	5	2		25		25		13	4		
Солдати строкової в/с	16	7	2	8	15	2	22	3			5	6	7	10	21	4	20	5	7	11		

Ми бачимо, що відповідаючи на перше питання про цілі на даний момент у солдатів контрактної служби переважає прагнення отримати вище військове звання (14), та завоювати повагу серед колег(ІО), а у солдатів строкової служби - завоювати повагу серед колег по службі відповідно 16 відповідей та отримати вище військове звання - 7. Варто зазначити, що обидві групи досліджуваних проігнорували перший варіант відповіді, який передбачав ціллю - отримати похвалу у начальства. Також було декілька власних варіантів відповіді на поставлене питання - отримати бездоганну характеристику, стати відомим(контрактник), ДМБ(швидше закінчити службу). Віддалена ціль - реалізація себе у військовій справі - характерна для солдатів контрактної служби (17), а інша ціль - створення міцної родини більш притаманне для солдатів строкової служби (15). На це питання деякі солдати дали власні варіанти відповіді - посадити дерево, побудувати будинок, виростити сина; створити гарну кар'єру; виїхати за кордон. На питання чи

відчувають вони в собі сили для реалізації цілей майже всі у двох групах досліджуваних відповіли, що відчувають. Найважливішим на даний момент для солдатів контрактників є кар'єра(11), прагнення захищати власну країну(8), та стабільний матеріальний дохід. А для солдатів строкової служби - власна гідність(10) та сім'я(7). Оскільки солдати контрактники пов'язують свою кар'єру саме з військовою діяльністю, і вони вже почали реалізацію своєї цілі вступивши до армії. Майже всі досліджувані вважають, що їхнє майбутнє залежить переважно від них і вони мають чіткий план для досягнення більшості свої цілей. Служба в армії змусила змінити життєві плани майже половину досліджуваних солдатів строкової служби(11), а життєві плани більшості солдатів контрактної служби не змінилися(13). Військовослужбовці контрактної служби цілеспрямовано йшли до армії, за власними переконаннями, а солдати строкової служби в основному по примусу, що і спричинило перебудову їхніх життєвих цілей, планів.

Проективна методики “Моє життя” показала, що для більшості військовослужбовців(23) контрактної служби роки служби в армії і наступні є важливими так, як переважала червоно - жовта гамма кольорів. Межі віку від 19 до 35, 40 років, а надалі іде зміна кольору на коричневі, сині тони, що свідчить про подальший спад активності в житті. Це може бути пов'язано зі специфікою професії військового, адже вони раніше закінчують кар'єру і йдуть на пенсію. У військовослужбовців строкової служби спостерігається певні відмінності, немає чіткого переважання. 15 досліджуваних вважає роки проходження строкової служби важливими і активними, інші 10 осіб відмічають їх пасивність і вбачають активність життя після закінчення служби (від 22 до 45- 55 років). Це ближче відноситься до віку виходу на пенсію для більшості інших професій. Але чітко спостерігається, що солдати контрактної служби раніше бачать закінчення активного життя. Ми також можемо стверджувати, що всі військовослужбовці бачать теперішнє і майбутнє більш

активним ніж минуле. Адже саме з віку коли юнаки йдуть до армії починається планування власного життя, самовизначення.

2. На другому етапі дослідження ми провели **методику САМОАЛ** і з допомогою процентного співвідношення отримали наступні результати по рівням самоактуалізації. Ми визначили низький рівень - у досліджуваних в яких показники по 11 шкалам не перевищували 30% , середній відповідно - від 30% до 65%, та високий - понад 65%.

Солдатів контрактної служби можна охарактеризувати, як людей, що розуміють цінність життя “тут і тепер”, здатних насолоджуватися актуальним моментом, не порівнюють його з минулими успіхами і не обезцінюють очікування майбутніх радощів. Солдати розділяють цінності самоактуалізуючої особистості, до яких відносять наступні: добро, цілісність, унікальність, справедливість, простота, самодостатність. Переважання даних цінностей вказує на прагнення до гармонічного буття і здорових відносин з людьми, далеких від бажання маніпулювати ними у власних інтересах. Важливим являється таке поняття, як автономність, яке є головним критерієм повноти і цінності життя. Це поняття тяжіє до таких рис, як життєвість і самопідтримка у Ф.Перлза і зрілість у К.Роджерса.

Джерелом стійкої адекватної самооцінки є усвідомлювана Я-концепція. Досліджувані не схильні підміняти власні смаки і оцінки зовнішніми соціальними стандартами. Прагнуть до встановлення взаємних, корисних контактів, але в той же час характерний низький рівень довіри до людей, і обережність при встановленні міжособистісних відносин. При спілкуванні вони виявляють ригідність і не здатні до саморозкриття, і до спонтанності в поведінці (див. додаток В).

Отримання вищезазначених показників можна пояснити тим, що солдати контрактники , можливо, вже на підсвідомому рівні сформували в себе своєрідний, можна сказати стереотипний образ військового і слідуєть

йому. Цей образ сформувався завдяки певному життєвому досвіду і впливу соціуму. Відповідно до отриманих даних можна зробити наступні висновки, про те, що солдати строкової служби занурені у свої минулі переживання і мають завищені прагнення до часто нереальних досягнень у майбутньому, часто орієнтуються на думки інших. Хоча також характерні цінності самоактуалізуючої особистості, і високий рівень автономності. В термінах Е.Фромма автономність - це позитивна “свобода для”, а не “свобода від”. Загальна висока схильність до встановлення взаємно корисних контактів з людьми йде паралельно з низьким рівнем довіри до людей, обережністю при встановленні міжособистісних відносин. Спонтанності та здатність до саморозкриття у поведінці зникає в силу умов армійського життя, вимог до солдатів (див. додаток Б).

3. На третьому етапі дослідження ми провели **“Тест смисложиттєвих орієнтацій”**.

У солдат контрактної служби по трьом смисложиттєвим орієнтаціям (цілі в житті, процес життя) та по двом аспектах локуса контролю виявлені високі результати (див. додаток. Г), але низькі показники по шкалі - результат. Занадто високі результати виявлені по загальному показнику осмисленості життя(ОЖ). Це можна пояснити тим, що більшість досліджуваних обирали крайні варіанти з найвищими показниками. Відобразимо результати через підрахунок середніх значень для даної групи досліджуваних по всіх 6 шкалах.

Таблиця №5

Середні значення по методиці СЖО

Солдати контрактної служби	цілі	процес	Результат	Результат ЛК-Я	ЛК життя	ОЖ
Середнє значення	23,4	22,2	18,8	22,9	23	112,5

Отже, солдати контрактної служби мають в житті цілі, які надають осмисленість, спрямованість і часову перспективу життю. Сам процес життя сприймається, як емоційно насичений та наповнений смислом. Але спостерігається певна незадоволеність попереднім періодом життя. Переважають уявлення про те, що особистість в основному сама контролює хід життя, вільно приймає рішення, і реалізовувати їх. Здатна побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями та уявленнями про її смисл. Солдати строкової служби виявили нижчі результати по шкалам: цілі та процес, результат та високі бали по іншим шкалам у порівнянні з наведеними середніми та стандартними відхиленнями субшкал.

Таблиця №6

Середні значення по методиці СЖО

Солдати контрактної служби	цілі	процес	Результат	Результат ЛК-Я	ЛК життя	ОЖ
Середнє значення	30,6	30,2	19,2	20,7	25,2	131

Досліджувані виявили незадоволення своїм теперішнім життям; при цьому життю можуть надавати повноцінний смисл спогадам про минуле чи спрямованість у майбутнє. Їх цілі, не мають реальної опори в теперішньому і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію. Відсутність реальних цілей, які надають осмисленість, і часову перспективу життю. Вважають себе достатньо сильними особистостями, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей. Однак з іншого боку виникає протиріччя, адже виявилось, що їм також притаманний фаталізм, впевненість в тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна і немає смислу щось загадувати на майбутнє.

Використавши t-критерій Стьюдента для порівняння статистичної значимості показників у двох групах досліджуваних по методиках САМОАЛ та СЖО ми отримали наступні результати:

Таблиця № 7

Показники t-критерія Стьюдента по методиці СЖО

цілі	процес	результат	Локус Контроль -Я	Локус Контроль - життя	ОЖ
7	6,1	2,7	3,7	1,4	5

Ми можемо стверджувати, що отримане нами значення t-критерія Стьюдента є вищим від стандартного табличного значення, тобто результати отримані по даній методиці є статистично значимими. Значення по шкалам: цілі, процес, локус контроль-Я та ОЖ мають поріг ймовірності 0,999; тоді, як по шкалам результат та 0,95.

За методикою САМОАЛ в групі досліджуваних військовослужбовців контрактної та строкової служби статистично значимі відмінності виявилися по шкалах: саморозуміння, аутосимпатія з найвищим порогом ймовірності - 0,999; також по шкалах контактності, гнучкості в спілкуванні, погляд на природу людини, креативність відповідно з порогом ймовірності - 0,99 та по шкалі - потреба в пізнанні - 0,95;

Таблиця № 7

Значення t- критерію Стьюдента по методиці САМОАЛ

ШКАЛИ										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1,9	0,8	2,8	2,5	3,3	0,5	1,5	8,3	5,7	3,3	3

Отже, ми можемо зробити висновок, що гіпотеза нашого дослідження підтвердилась. Військовослужбовці контрактної служби живуть теперішнім, не занурюючись в минуле, але й не обезцінюють майбутні плани. Мають близькі та віддалені життєві цілі, які пов'язані з самореалізацією у військовій професійній діяльності, які роблять життя осмисленим і є підґрунтям для реалізації життєвих програм. Самі виступають координаторами свого життя, і будують своє життя у відповідності з поставленою програмою. Мають високий рівень прагнення до самоактуалізації. На даний момент цілями, які є домінантними у життєвих програмах військовослужбовців є - кар'єра, прагнення захищати власну країну та стабільний матеріальний дохід.

Висновки

Життєва програма - це як повна картина життєвого шляху, що охоплює основні життєві цілі (від далеких до близьких), пов'язані з професійним і соціальним самовизначенням, культурним зростанням і особистим життям.

Вони стосуються роботи, соціального самовизначення, культурного зростання та особистого життя. Життєві програми інтегрують цілі та прагнення

Життєві програми об'єднують цілі та прагнення людей відповідно до їхніх реальних життєвих обставин та особистих можливостей.

Індивідуальна життєва програма є гнучкою, динамічною, уточнюється, вдосконалюється протягом усього періоду життєдіяльності особистості, відбиває магістральні життєві цілі та способи їх реалізації.

Здатність людини організувати свій життєвий шлях, як ціле, підвладне її цілям, цінностям, є вищим рівень і важлива якість суб'єкта життя. Вона одночасно дозволяє стати відносно незалежним по відношенню до зовнішніх вимог, тиску. Відомо, що формування життєвої програми може бути детерміновано соціальним середовищем та умовами життя. Солдати, які проходять військову службу перебувають в специфічних умовах життя: їх діяльність, передбачає небезпеку для життя, жорстку регламентацію діяльності законами, наказами, ізолюваність від батьків і т.д. З іншого боку армійське життя дещо легше ніж громадське, воно чітко регламентоване і солдату не потрібно самому планувати свої дії. Але солдати, які проходять службу за контрактом вважають військову діяльність сутнісною, в якій вони можуть самореалізуватися. В той час, як солдати строкової служби йдучи до армії, в основному по примусу, не вважають її такою. Проведене нами дослідження дає змогу констатувати, що служба в армії змусила змінити життєві плани майже половину досліджуваних солдатів строкової служби, а життєві плани більшості солдатів контрактної служби не змінилися.

Військовослужбовці строкової служби пов'язують свої близькі та віддалені цілі, в основному, з самореалізацією у військовій діяльності. Для них

важливими є повага серед колег, стабільний матеріальний дохід, кар'єра. Більшість досліджуваних виявляють незадоволення прожитою частиною життя, і вбачають майбутнє більш активним та результативним. Але спрямованість у майбутнє тільки тоді сприятливо впливає на формування, коли є задоволеність теперішнім.

Солдати мають високе прагнення до самоактуалізації. Джерелом адекватної самооцінки виступає усвідомлювана Я-концепція. Переважає інтернальність, так як вважають, що вони самі здатні контролювати і будувати своє життя у відповідності з поставленими цілями.

В силу особистісних характеристик та особливостей військової діяльності досліджувані виявляють обережність при встановленні міжособистісних відносин і не мають тенденції до саморозкриття. Солдати контрактної служби мають чітку життєву програму, яка включає близькі (завоювати повагу серед колег, отримати вище військове звання), та віддалені цілі (самореалізація у військовій професійній діяльності).

Статично значимі відмінності по методиці САМОАЛ виявлено по наступним шкалам: саморозуміння (люди не схильні підміняти власні смаки та оцінки зовнішніми соціальними стандартами), аутосимпатія (усвідомлена позитивна Я- концепція), контактність(загальна схильність до встановлення взаємно корисних зв'язків), погляд на природу людини (віра в людей в могутність їх можливостей), гнучкість у спілкуванні (здатність до саморозкриття при спілкуванні), потреба у пізнанні (безкорисне прагнення до нового, не пов'язаного прямо із задоволенням потреб).

Тому солдати строкової служби вважають, що військова професія надає їм можливість максимально реалізувати свої психічні та фізичні сили і потенціал, самореалізуватися та самоствердитися в суспільстві на основі етики служіння.

Список використаної літератури:

1. Головаха Є.І., Кроник О.О. Психологічний час як регулятор життєвого шляху особистості//Мистецтво життєтворчості особистості: у 2 ч.К.,1997.4.1.с.227-237.
2. Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. —
3. Иванов В.И. "Жизненный мир" личности//Філософська думка. 1982.№1. 19. Ковалевский В. М. Военная профессиология: проблемы, теория и практика. — М., 1983.
4. Кохан В. Г. Продуктивна взаємодія військового керівника та його підлеглих як основа їх душевного комфорту // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. / За ред. Максименка С. Д. - К.: 2002, т.IV, ч. 7. - С. 117-121.
5. Кузьмин А. А. Война со страхом / Солдат удачи. - 1997. - №5 - 6. - С. 20 - 22, 23-27.
6. Левенец А.Е. Психологические особенности становления жизненной перспективы в юношеском возрасте//Актуальні проблеми сучасної української психології Наукові записки Інституту психології ім. Костюка/За ред. АПН Укр. Н.В.Чепельової-К,2004-Вип.24,с.73-79.
7. Литвиненко О. Теоретико-методологічні основи психологічної підготовки воїнів. К.: ВГІ НАОУ. ЗНП №3,- 2001. - С. 38 - 45.
8. Основи практичної психології/ В.Панок, Т Титаренко, Н. Чепелева - К.: Либідь, 2003.
9. Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості. – К.: Ніка-Центр, 2006. - с.280
10. Підласа І.А. Проблема часу у теорії життєвого шляху//Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка- К.2001-Т.3,Ч.7-с.207-213.
11. Підласа І.А. Життєвий шлях особистості в теорії

психології//Практична психологія та соціальна робота-2001-№3-с. 13-17.

12. Психологічний словник/ За ред.. В.І.Войтка - К. ,1982
13. Рютін В.В. Актуальні проблеми соціалізації молоді у військовому середовищі. // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка. Психологія. - Харків: ХВУ, 2002. - Вип. XIII. - С.152-158.
14. Рютін В.В. Молодіжна субкультура та її вплив на соціалізацію військовослужбовця строкової служби // Молодь в умовах нової соціальної перспективи: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, 18-19 квітня 2001 року - Житомир: Видавничий відділ ЖДПУ, 2001 - С.87-89.
15. Савінцев В. І. Морально-психологічне забезпечення бойових дій.- К.: ВГІ НАОУ, 1997.
16. Татенко В.А.Психология в субъектном измерении.К.,1996.
17. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості в межах і за межами буденності. - К.: Либідь,2003-376с
18. Титаренко Т.М.Життєвий світ особистості та детермінанти його побудови//Мистецтво життєтворчості особистості: У 2 ч. К.,1997. 4.1.
19. Франкл В. Человек в поисках смысла.
https://imwerden.de/pdf/frankl_chelovek_v_poiskakh_smysla_1990.pdf
20. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. – К.: Основа, 1998. – 709 с.
21. Фромм Э. Иметь или быть. – К.: Ника-Центр, 1998. – 400 с.
22. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис.
<https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/1099>
23. Юнг К.-Г. Проблемы души нашего времени.
https://psylib.org.ua/books/_yungk04.htm

Додатки

Додаток А

Анкета

1. Ви проходите –

- А) строкову службу**
- В) службу за контрактом**

2. На даний момент у мене є цілі, яких я прагну досягти

- А) заслужити похвалу начальства**
- Б) завоювати повагу серед колег по службі**
- В) отримати вище військове звання**
- Г) ваш варіант**

3. Найголовніші цілі мого життя

- А) реалізувати себе у військовій справі**
- Б) створити міцну сім'ю**
- В) ваш варіант**

4. Чи відчуваєте ви у собі сили для їх реалізації?

- А) так**
- Б) ні**

5. Що для вас наданий момент є найважливішим?

- А) престиж армії**
- Б) прагнення захищати свою країну**
- В) кар'єра**
- Г) стабільний матеріальний дохід**
- Д) сім'я**
- Е) власна гідність**

6. Моє майбутнє залежить переважно від мене

- А) так**
- Б) ні**

7. Я маю чіткий план для досягнення більшості цілей

А) так

Б) ні

8. Служба в Лавах Збройних Сил України змусила мене змінити мої життєві плани

А) після вступу до армії мої життєві плани не змінилися

Б) служба в армії змусила мене відмовитись від попередніх планів

В) у мене з'явилися нові життєві плани

Додаток Б

ШКАЛИ											
Досліджувані Солдати строкової військової служби	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	4	8	4	5	9	11	5	4	9	6	4
2.	5	9	2	6	9	10	6	6	5	5	6
3.	4	9	4	3	11	9	6	4	9	6	4
4.	5	9	5	4	9	10	7	7	8	5	6
5.	6	12	4	5	10	11	5	4	7	7	3
6.	5	7	4	5	10	7	8	6	9	6	4
7.	4	11	3	4	8	8	6	5	9	7	3
8.	5	10	4	6	9	10	7	4	9	5	4
9.	6	8	5	3	11	9	9	5	7	7	3
10.	5	9	5	5	10	8	6	5	6	8	3
11.	4	9	6	5	8	7	5	4	8	6	4
12.	4	8	5	6	9	7	5	4	8	6	3
13.	4	9	4	4	10	9	7	6	7	7	4
14.	5	10	5	6	9	8	7	3	7	8	4
15.	6	11	6	4	10	10	5	7	9	8	5
16.	4	11	7	5	8	9	5	6	8	7	4
17.	5	10	5	5	8	8	7	6	6	6	3
18.	5	11	4	5	10	9	7	4	7	7	5
19.	6	9	4	4	10	9	8	7	7	7	6
20.	3	11	4	4	11	10	8	5	7	8	4
21.	6	8	6	6	9	11	7	3	9	8	5
22.	3	8	5	5	9	10	6	4	9	9	4
23.	5	10	5	3	8	9	7	7	8	7	5
24.	4	11	6	6	8	9	6	5	6	7	4
25.	5	9	5	5	10	8	6	6	7	6	3

Додаток В

ШКАЛИ											
Досліджувані Солдати контрактної військової служби	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	8	8	4	7	9	9	6	8	9	6	5
2.	7	12	6	6	8	7	9	8	10	5	2
3.	6	7	8	5	8	9	3	7	11	3	3
4.	7	8	4	6	8	7	5	7	9	6	6
5.	6	7	5	7	7	12	4	6	12	7	5
6.	7	12	6	6	10	10	6	7	8	5	6
7.	6	9	8	8	10	8	5	8	10	6	3
8.	7	10	4	6	11	9	7	7	11	6	5
9.	8	9	6	5	9	11	8	8	8	5	2
10.	8	12	4	4	7	7	9	7	9	7	6
11.	7	13	7	7	8	8	10	7	9	8	6
12.	6	11	9	4	8	9	3	8	10	5	5
13.	8	10	4	4	7	10	4	8	13	6	7
14.	7	14	5	5	6	11	5	7	11	6	4
15.	7	12	6	6	8	9	6	6	13	7	4
16.	6	9	10	7	8	12	3	7	11	5	3
17.	8	8	9	8	7	8	6	8	10	8	5
18.	8	10	4	6	9	7	5	8	8	6	7
19.	9	8	5	5	10	10	4	9	11	5	6
20.	10	13	6	4	11	9	6	7	9	4	3
21.	9	7	7	4	8	12	7	8	8	4	4
22.	10	14	5	6	7	8	7	9	10	3	6
23.	10	15	4	4	9	9	4	8	9	5	8
24.	7	8	6	5	10	11	5	7	9	4	9
25.	8	9	6	6	9	12	6	7	12	6	7

Додаток Г

Солдати контрактної військової служби	цілі	процес	результат	Локус Контроль Я	Локус Контроль життя	ОЖ
1.	27	28	24	24	24	123
2.	25	27	23	17	17	110
3.	23	26	21	16	17	103
4.	22	26	20	18	19	103
5.	23	24	22	23	21	108
6.	23	25	22	20	22	107
7.	25	27	24	23	23	117
8.	19	24	20	21	20	100
9.	23	25	21	25	24	110
10.	23	27	20	24	23	113
11.	22	24	20	26	22	109
12.	26	27	25	23	25	123
13.	21	25	21	22	21	109
14.	23	25	22	25	24	114
15.	22	26	22	26	25	114
16.	24	26	24	27	26	108
17.	24	27	23	26	26	119
18.	23	27	22	25	24	117
19.	22	25	21	24	23	113
20.	27	29	20	26	22	124
21.	28	29	22	22	24	121
22.	24	28	24	23	21	119
23.	23	27	22	25	20	116
24.	20	25	20	20	27	104
25.	22	26	21	21	26	108

Додаток Д

Солдати строкової військової служби	цілі	процес	результат	Локус Контроль Я	Локус Контроль життя	ОЖ
1.	24	18	13	9	20	84
2.	30	34	23	24	29	140
3.	38	32	32	27	21	150
4.	32	30	28	19	21	130
5.	29	36	22	18	30	147
6.	30	32	24	22	26	134
7.	22	26	21	20	27	116
8.	36	30	17	16	17	116
9.	37	26	28	23	29	143
10.	36	40	33	22	30	161
11.	26	26	24	18	18	102
12.	30	25	20	19	20	114
13.	28	29	25	22	20	122
14.	30	32	24	21	29	136
15.	34	34	26	20	25	139
16.	29	35	21	23	27	135
17.	31	33	24	23	27	138
18.	23	27	23	22	26	121
19.	35	36	32	23	30	156
20.	29	32	24	20	27	132
21.	26	19	15	23	23	106
22.	33	31	25	21	25	135
23.	34	32	27	22	29	144
24.	32	29	28	22	25	136
25.	32	30	27	20	29	138